

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

NR. 2

10. ÅRG.

1993

SIDEN SAXO

Magasin for
dansk historie

Nr. 2
10. årgang 1993

Udgiver: Rigsarkivet
Ansvarshavende redaktør:
Bent Blüdnikow

Øvrige redaktion:
Steen Ousager
Henrik Stevnsborg
Poul Olsen

Redaktionspanel: Anders
Bøgh (Aarhus Universitet)
Søren Eigaard (Odense
Universitet) Lotte Hedeager
(Københavns Universitet)
Carsten Porskrog
Rasmussen (Institut for
grænseregionsforskning)

Lay-out: Kristin Wiborg
Tryk : Nofo-Print
Helsingør

ISSN: 01 09 6028

Abonnement: Tegnes ved
henvendelse til Rigsarkivet:
Rigsdagsgården 9,
1218 Kbh. K.
Tel.: 33 92 33 10
Giro nr.: 6 40 13 68

Pris: Årgang 1993 kr. 125
Løssalg pr. nr. kr. 40.-

Distribution:
Avispostkontoret

Flytning meddeles
postkontoret.

Copyright Siden Saxo 1993.

I NDHOLD

Vulkanudbruddet 1902	2
<i>af Erik Gøbel</i>	
Et løsagtigt levned	9
<i>af Charlotte S. H. Jensen</i>	
Tossede kort og planer	21
<i>af Daniel Hopkins</i>	
Fra Christian IVs dåb.	28
<i>af Peter Zeeberg</i>	
Mislykket skattegravning.	33
<i>af Bent Østergård</i>	
Hvorfor mistede København sine sporvogne	36
<i>af Tim Knudsen</i>	
Grundloven af 1953	47
<i>af Søren Eigaard</i>	

Forsiden: Fransk pornografi fra slutningen af 1700-tallet. Se artiklen: Et løsagtigt levned.

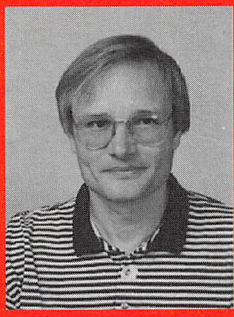

MED KRYDSEREN VALKYRIEN TIL MARTINIQUE UNDER VULKANUDBRUDET I 1902

Det er ikke kun i offentlige arkiver og biblioteker, man kan gøre spændende fund af utrykte kilder til Danmarkshistorien. Da arkivar Erik Gøbel var i Vordingborg for at holde foredrag om Dansk Vestindien, kom en herre hen til ham med et manuskript, forfattet af hans egen bedstefader. Manuskriptet viste sig at indeholde en dramatisk fortælling.

Erik Gøbel.

Manuskriptet var forfattet af C.C. Jensen. Han blev født i 1866, udlært på Orlogsværftet i København og videreuddannet til maskinassistent i 1887. Han gjorde derefter tjeneste dels ved værftet, dels ombord på de fleste af marinens store skibe. I 1901-1902 var han anden maskinmester på krydserkorvetten "Valkyrien" på dennes togt til de danske vestindiske øer. På denne rejse bragte det danske krigsskib hjælp umiddelbart efter det berømte og berygtede vulkanudbrud på øen Martinique. Herom handler den dramatiske beretning.

Den taler for sig selv, så der skal blot forudskikkes et par bemærkninger, inden C.C. Jensen får ordet. Den store vulkan Mont Pelée havde været i voldsomme udbrud i 1792 og i 1851-1852, den var det igen i 1902 (og kom det påny i 1929-1932). Hver gang var udbruddene karakteriseret ved en brændende sky af ild, som med eksplosiv kraft slyngedes ud af krateret og med

enorm styrke og hastighed væltede ned ad bjerget, idet de brændende komprimerede gasser transportererede lavastykker af alle størrelser med sig. Resultatet var hver gang forfærdende. I 1902 varede denne ildorkan kun nogle minutter, men dræbte øjeblikkelig så godt som hele nabobyens befolkning på 25.000 mennesker og forvandlede byen til en ruinhob.

VALKYRIEN

I oktober 1901 afsejlede vi med krydseren Valkyrien på togt til de vestindiske øer - St. Thomas, St. Croix og St. Jan - som dengang endnu tilhørte Danmark. Togtet skulle være på cirka 4 måneder, og vi skulle blandt andre steder besøge New York, hvilket vi glædede os meget til.

Jeg var anden maskinmester ombord og havde som sådan tilsyn med hovedmaskine og kedler samt maskinpersonellet, som beløb sig til cirka 50 personer. Hele besætningen var på cirka 200.

Der blev imidlertid intet af turen til New York, idet vi fik ordre til at blive ved øerne, som man allerede dengang søgte at sælge til Amerika, hvilket der nu ikke blev noget af. Men det medførte, at vi først fik ordre til at gå hjem i juni måned 1902, og togtet blev derved på cirka 10 måneder. En slem streg i regningen.

Ventetiden er som bekendt lang, og vi fik øvet os i tålmodighed. Derfor var det kun godt for os, at vi blev rusket op til dåd ved de begivenheder, som indtraf i det nye år 1902. Jeg tænker her naturligvis på de vulkanske udbrud på øen Martinique, og det er herom jeg særlig vil fortælle.

Martinique tilhører Frankrig, og den er på størrelse med Lolland. Den ligger cirka halvandet døgn sejlads fra St. Thomas med cirka 12 miles fart.

De byer på øen, som her skal nævnes, er St. Pierre ("Vestindiens Paris") på cirka 25.000 indbyggere, Fort de France på cirka 16.000 indbyggere og landsbyen Le Prêcheur på cirka 2.500 indbyggere. Øen har stærkt indskåren kyst og er bjergfuld og vulkansk.

MONT PELÉE

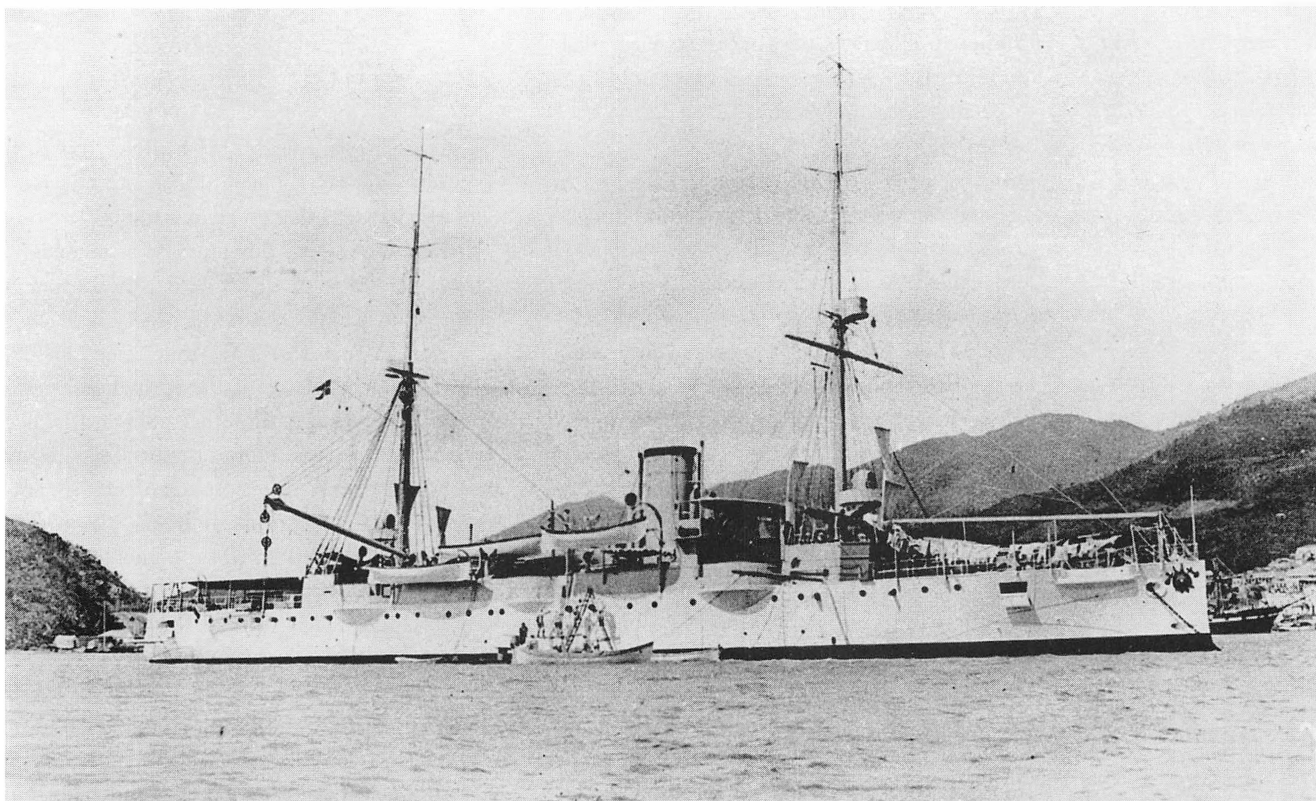
Vulkanen, som hed Mont Pelée, var cirka 1.350 meter høj, og den lå cirka 3 danske mil nord for St. Pierre og endnu kortere fra landsbyen Le Prêcheur. Fort de France lå længere fra vulkanen og var bedre beskyttet.

I cirka 50 år havde vulkanen Mont Pelée forholdt sig rolig; men i månederne marts og april 1902 begyndte den at røre på sig, spy røg ud og larme lidt. Det var dog først den 3. maj, at der begyndte rigtig at vælte røg ud af krateret ledsaget af en voldsom larm.

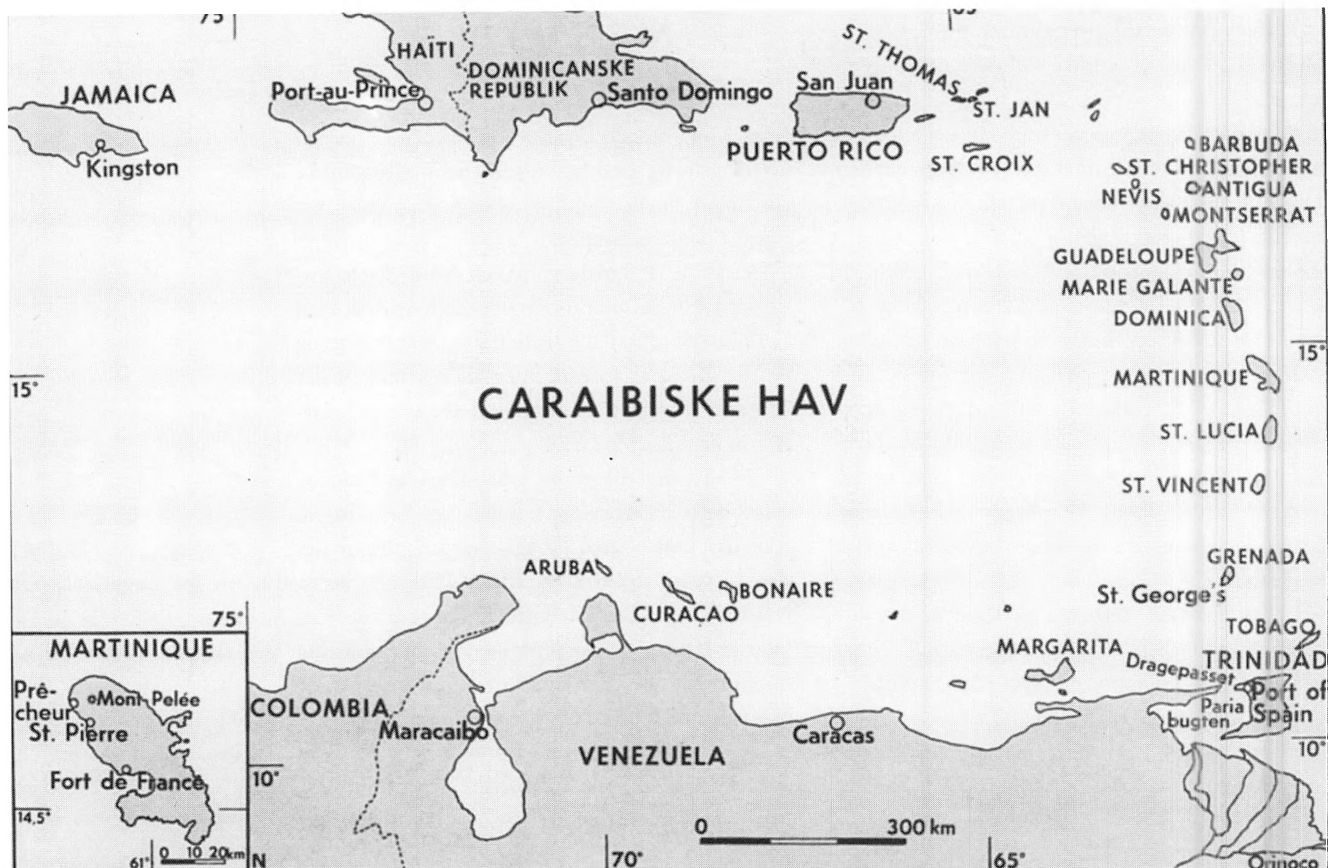
Vi lå på det tidspunkt i St. Thomas havn og modtog telegrafiske efterretninger om uroen. Torsdag den 6. maj fik vi telegram om, at der havde været udbrud fra Mont Pelée, og at en sukkerfabrik, der lå ved vulkanens fod, var ødelagt af lava og 150 mennesker dræbt. Samtidig meldtes, at alle undersøiske telegrafkabler til de omliggende øer om Martinique var afbrudt.

Det så altså ud, som havbunden havde skælvet og sprængt kablerne. En kabeldamper Grappler, som hørte hjemme i St. Thomas, afgik til Mar-

Krydserkorvetten "Valkyrien" var bygget på Orlogsværftet 1888. Den var 81 meter lang og havde et displacement på godt 3000 tons. Her ses skibet i St. Thomas' naturhavn i Charlotte Amalie. Orlogsmuseet.

Kort over Caraibien med indsat detailkort over Martinique. De tre små danske øer ligger umiddelbart øst for Puerto Rico. Det kgl. Bibliotek.

tinique for hurtigst muligt at bringe telegrafkablerne i orden. Der havde også været udbrud på nogle andre øer om Martinique, og der var mærket lette jordskælv.

Onsdag den 7. maj fortalte folk i land på St. Thomas, at de havde hørt fjerne kanonskud eller drøn, og nogle havde mærket flere rystelser af jorden. Det var jo ikke så underligt, at de blev opskræmte, idet man erindrede en jordskælvbølge i 1867, hvor havet først trak vandet ud af havnen i St. Thomas for bagefter at styrte ind og helt op i land, fejende skibe og alt levende med sig.

Samme dag om eftermiddagen var der landlov fra Valkyrien. Da blev afgangsflyget "Blå Peter" hejst på fortoppen og et kanonskud affyret, hvilket var signalet for "Alle mand ombord". I løbet af en halv times tid var alle mødt, og Valkyrien dampede ud fra St. Thomas havn til søs mellem St. Thomas og St. Croix. Her holdt vi gående hele natten - og først hen på torsdag eftermiddag, som var Kristi Himmelfartsdag, gik skibet atter ind i St. Thomas havn, hvor alt var roligt.

3000 DRÆBTE

Vi gik ud til søs, da det var bedre at møde en eventuel jordskælvbølge i rum sø end i havnen. Thi ude havde vi dog en chance for at klare os.

Fredag den 9. maj om morgenen, medens vi gjorde klar til at gå til St. Croix, modtog vi et meget uhyggeligt telegram. Det lød:

"Den 8. maj: Udbrud af Mont Pelée klokken 7:50 formiddag. -Byen St. Pierre totalt ødelagt. - Amerikansk damper Roraima opbrændt tillige med alle skibe på St. Pierres rhed. - Cirka 3.000 mennesker dræbt. - Efterretningen bragt af dampere Roddain, som indkom brændende til øen St. Lucia fra St. Pierre med kaptajnen hårdt såret og 17 mand af besætningen dræbt. - Befolkningen fra landet på Martinique flygter til byen Fort de France. - Mangel på proviant. - Fransk krydser Suchet bragt en del flygtninge til Guadeloupe." Sidstnævnte er en fransk ø i nærheden.

Der blev straks telegraferet hjem, at vi afgik til Martinique for at bringe hjælp og proviant. Nu

blev der travlt ombord. Vi afhentede for 10.000 francs proviant fra guvernementet, (guvernør Hedemann sørgede for det), og tog desuden forskellige ting med fra land, som der kunne blive brug for ved redningsarbejdet. Eksempelvis bølgeblikplader, hvoraf vi lavede tage til vore fartøjer for at dække dem mod glødende askeregn.

Mellem klokken 2 og 3 samme eftermiddag var alt klar, og vi stak til søs og stævned mod Martinique med en fart af cirka 12 til 14 knob. På overfarten blev der truffet forskellige sikkerhedsforanstaltninger ombord. Såsom alt brandfarligt, der kunne flyttes, blev fjernet fra dækket, pumperne gjordes klare, og alle pøse og baljer sattes klar til brug. Der blev lavet de føromtalte bølgebliktage til fartøjerne, hvoraf et til vor store dampvedtbåd af stål, som kunne rumme cirka 30 mennesker. Ligeledes blev der af køjebunde lavet båre for eventuelle sårede.

BRÆNDENDE BY

Lørdag den 10. maj hen på eftermiddagen fik vi nordpynten af Martinique i sigte. Resten af øen var skjult i røg og asketåge. Nu begyndte vi at mærke askeregn og brandlugt, og luften blev efterhånden tung og trykkende.

Ved 9-tiden om aftenen så vi vældige lysskær i land, og vi øjnede et par lys forude, som kunne sættes ind mod. Snart så vi, at vi havde en brændende by for os og mente, det var Fort de France, hvorefter vi havde styret for at søge oplysninger om, hvor hjælp tiltrængtes. Der var kolossale bål derinde; flammerne slog højt i vejret og oplyste en masse ruiner og nøgne mure. Røgen væltede nu ud imod os, og varmen og lugten blev utålelig.

Forgæves kastede vi vort projektørlys mod byen og tændte blus for at kalde lods. Men alt var uddødt.

Der var næppe noget andet at udrette den nat, og vi stod atter ud til søs og holdt gående til søndag morgen den 11. maj. Da fik vi orienteret os ved pejlinger af øen Dominica og nordpynten af Martinique og fandt, at vi var ud for St. Pierre, som altså brændte endnu siden udbruddet om torsdagen.

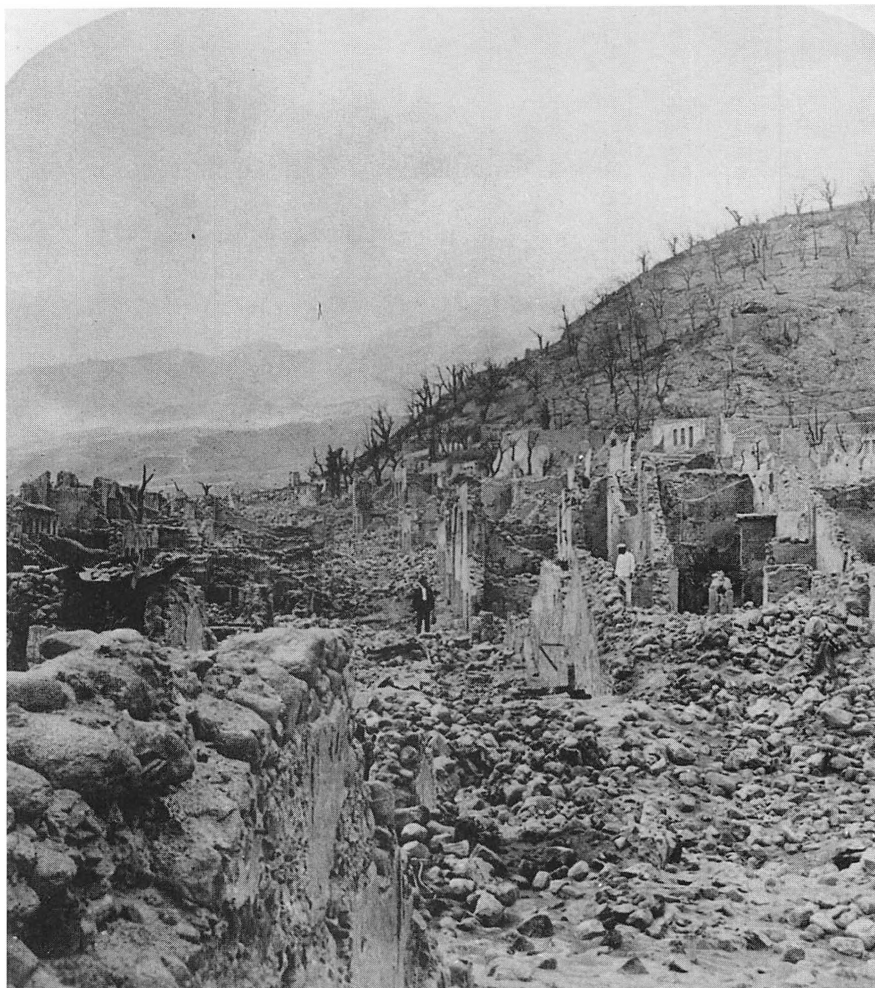
Vi var altså blevet sat ud af vor kurs, hvilket

ikke var så underligt under disse forhold. Og glæde var vi, at Fort de France var i behold.

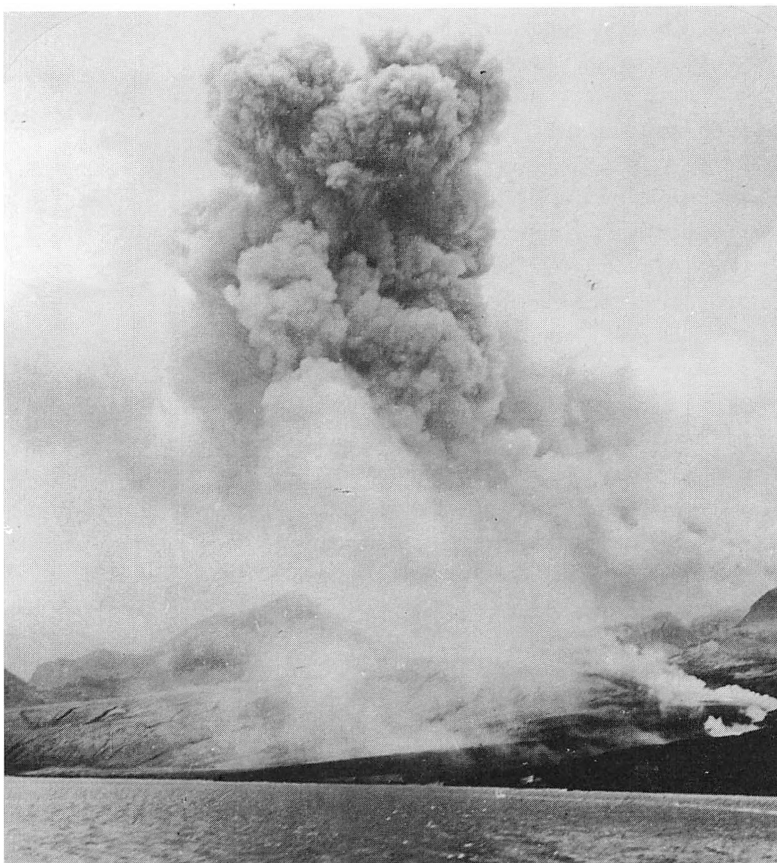
Da solen den morgen steg op over bjergene, lignede den mere månen af udseende, og den forsvandt kort efter i askeregnen. Langsomt og forsigtigt nærmede Valkyrien sig land, og snart var den omgivet af vragestumper og mængder af lig såvel af hvide som negre. Synet af alle disse forbrændte, skoldede og mere eller mindre lem-læstede mennesker, som lå i alle mulige forvredne stillinger, var grufuldt.

Af skibene, der havde ligget på rheden, var kun et par vrage tilbage, og af damperen Roraima, som før blev nævnt, lå kun det tomme skrog - krænget over, uden master og skorsten og med luerne stående i vejret fra agterlasten. Kabeldamperen Grappler fra St. Thomas var den morgen under udbruddet kærtret og sunket.

*St. Pierre efter katastrofen. Alt ligger i ruiner og er totalt ødelagt. I horisonten skimtes den endnu rygende ødelægger, vulkanen Mont Pelée.
Det kgl. Bibliotek.*

*Vulkanen eksploderer.
Mont Pelée i fuldt ud-
brud 1902.*

Det kgl. Bibliotek.

OPHIDSELSE OG ANGST

Søen havde under udbruddet været skoldende varm og i et så stærkt oprør, at de fleste af skibene kastedes fra den ene side til den anden med en sådan voldsomhed, at master og skorstene knækkede og styrtede overbord, hvorpå skibene kæn-trede og sank. Nogle søfolk blev bjerget i for-kommen tilstand af den franske krydser Suchet den morgen; men halvdelen måtte kastes over-bord, da de døde på vejen til hospitalet.

Vi traf nu den franske krydser Suchet og sendte straks en officer ombord for at tilbyde vor assi-stance. Officeren kom tilbage med den besked, at Suchets folk havde gennemført byen St. Pier-re, og at alle var døde derinde. Så her var intet at gøre. Men et par mil nordpå var cirka 2.500 mennesker i fare i landsbyen Le Prêcheur.

En fransk kabeldamper kom også til stede, og så dampede vi alle tre nordpå langs kysten til Le Prêcheur. Vi kunne nu mærke, at vi nærmede os vulkanen, da askeregnen blev voldsommere, og

der var en ækel svovldunst. Vi måtte manøvrere forsigtigt i asketågen, da vi til tider næppe kun-ne se 100 alen rundt om os, og dampfløjterne blev brugt som under tågesejlads.

Klokken 11 formiddag klarede det lidt op, og vi så den lille landsby. Strandbredden var fyldt med mennesker, og nu kom de roende ud i deres lange både, udhulede af en stamme, for at blive optaget. De befandt sig i en sådan ophidselse og angst, at de var ganske fra sans og samling og knap kunne manøvrere deres egne både, som de ville lade flyde bort, efter at de var kommet ombord. Vi fik dog gjort mændene begribeligt, at de måtte ro med ind og redde flere, og navn-lig da vore fartøjer ikke kunne gå helt ind til stranden, der flere steder var klippefuld og med brænding.

Nu kom der imidlertid fart i redningsarbejdet, som lededes af nu afgæede viceadmiral Konow, dengang kaptajn, og med en officer i hvert af vore fartøjer.

600 MENNESKER REDDET

I løbet af 4 timer til henad klokken 3 eftermid-dag fik vi taget cirka 600 mennesker ombord, og der var da kun nogle familier tilbage, som ikke ville med. Vore folk i bådene var så ivrige, at de ville springe i land for at bortføre dem med magt. Men naturligvis blev det forhindret; de havde jo deres fri vilje. En fuld mand sprang i sidste øjeblik i vandet og svømmede ud til vor sidste båd, medens en anden, der opdagede, at hans lille datter var i båden, forlangte hende til-bage. Han fik selvfølgelig barnet, da hele hans familie blev tilbage. Dem, der blev tilbage, har rimeligvis tænkt sig at gøre bytte i den efterladte by; men de er sikkert dræbt, da byen nogle dage senere blev ødelagt af vulkanen.

Krydseren Suchet havde fået cirka 1.000 og kabeldamperen cirka 200 ombord, og krydseren gav nu signalet "Ekspeditionen endt. Takker", hvorpå den og kabeldamperen afsejlede til Fort de France. Vi manglede endnu et fartøj, nemlig det før omtalte, som lå ved land, og vi tudede med dampfløjten for at kalde det ombord. Vi kunne nemlig nu ikke mere se land, skønt vi kun lå en kvartmil fra kysten.

Mont Pelée, som havde holdt sig i ro under hele redningsarbejdet, når undtages at den stadig dryssede en fin grå aske ned over os, gav sig nu til at brumme. Så vi spejdede ængsteligt efter vort fartøj, som da også kort efter kom frem af asketågen og hastede ombord, hvor det hurtigst muligt blev hejst, og Valkyriens maskiner gik i gang. Dog måtte vi stoppe en halv snes minutter endnu for at optage en mand, der kom roende efter os af al magt. Men så var det også slut. Valkyrien satte farten op og fulgte efter de andre skibe, medens vulkanen brølede efter os.

EN LILLE NEGERDRENG

Det var dejligt at se, hvorledes de mange mennesker efterhånden faldt til ro og følte sig trygge. De havde jo i den sidste uge levet opskræmte dage og nat ved vulkanens torden, og asken havde regnet ned over dem. Cirka 300 mennesker var dræbt af sten eller lynnedslag, og den glødende lava fra Mont Pelée var strømmet ned, men underligt nok på begge sider uden om deres by, idet den havde frembragt sådanne kløfter og render, at de kun kunne flygte ad søvejen. Dertil havde de for få både.

De var alle meget tørstige og sultne, da de kom ombord. Men det var jo ikke underligt, da deres brønde var ødelagt af aske, og provianten var sluppet op. Vi havde store kedler med te klar til dem, henkogt kød, kiks og margarine, og det kan nok være, de forsynede sig. En lille negerdreng med dejlige sorte øjne og kun iført en stumpeskjorte sad på sin moders arm og gnavede af en stor kiks, som han måtte holde med begge hænder, medens han havde en anden under armen i reserve.

Med hensyn til disse menneskers påklædning og den bagage, de kom ombord med, må der fortælles, at de nærmest var klædt i pjalter og selvfølgelig var tilsølede og snavsede af asken. Det var ikke rige mennesker. Og bagagen, ja det var det vidunderligste, de mødte med og ville have bjerget. Der var bylter af gamle klude, masser af høns, kul og brænde, killinger, hundehvalpe og en gammel værdiløs lygte, som en gammel mand havde med.

De ville helst alle blive ved deres ejendele; men

det tillod pladsen ombord jo ikke. Alligevel fik vi dog ordnet det på tilfredsstillende måde. Dog kunne det ikke undgås, at der opstod hanekampe i de improviserede hønsegårde, som vi måtte arrangere.

Klokken 5 eftermiddag ankom vi til Fort de France, og her blev de alle sat i land i store pramme. Da det nu var begyndt at blive mørkt, foregik udskibningen ved projektørlys, og det var vidunderligt at se alle de glade mennesker og børn med deres ejendele, hunde, killinger og høns tumle mellem hverandre i de store pramme, hvor det elektriske lys oplyste det brogede sceneri - og sikken en kvidder der var. Fort de France blev ganske overbefolket; men alle blev vel modtaget og kom til ro efter de strenge dage.

Næste dag, mandag den 12. maj, blev al den proviant, vi havde med, bragt i land, og den fungerende guvernør var ombord hos os og takkede for hjælpen. Dermed var vor ekspedition til ende, og vi gik tilbage til vor station i St. Thomas havn, glade over at have været til nytte.

Med den rygende vulkan i baggrunden flygter den skrækslagne befolkning ad søvejen fra Mont Pelée mod sikkerheden i Fort de France.

Det kgl. Bibliotek.

C. C. Jensen fotografert i galauniform, inden han i 1917 blev ridder af Dannebrog. Privateje.

EN BERETNING

Inden jeg slutter, må jeg dog berette nogle øjenvidners meddelelse om denne katastrofe torsdag den 8. maj, Kristi Himmelfartsdag, og som krydseren Suchet slap fra ved en lykkelig forsinkelse.

Krydseren skulle, den morgen udbruddet fandt sted, afgang fra Fort de France til St. Pierre og være der ved 7.30-tiden, som udbruddet fandt sted ved 8-tiden. Den blev imidlertid forsinket, og under sejladsen til St. Pierre iagttoges udbruddet.

En af de franske officerer fortalte, at en voldsom sort stråle pludselig foer ud af Mont Pelée. Noget senere blev den svovlgul, og så foer en hvirvelstorm af ild ned ad bjerget og hen over St. Pierre, der øjeblikkelig stod i lys lue. Det hele skete i et nu, hvorpå alt indhylledes i et uigennemtrængeligt mørke, og asken regnede ned.

Først hen på eftermiddagen cirka klokken 3

kunne krydseren nærme sig byen for at bringe hjælp. Det lykkedes kun at opfiske cirka 30 mennesker, der flød på vragsstumper fra skibene; men kun få af dem overlevede katastrofen.

Fredag og lørdag havde Suchet folk inde i byen sammen med soldater og nogle arbejdskolonner for at rydde op i ruinerne. Men der fandtes ingen levende væsener.

Der fortaltes, at gaderne var opfyldt af murbrokker fra sammenstyrtede huse og tage. Huse- ne var nu kun nogle halvt væltede, sværtede mure, mellem hvilke der lå et rovs af grus, lava og mudder, bedækket af et tykt lag aske.

Overalt herskede uhyggelig stilhed. De stakkels mennesker er øjensynlig blevet overraskede af ildstrømmen og kvalt. Alle ligene i gaderne lå, som om man havde forsøgt at nå havnen, måske i løb, thi de var faldet fremover med fremstrakte arme. Ingen så ud til at have lidt, skønt de var frygtelig forbrændte. Svovldampene har sikkert kvalt dem, så de er styrtet på stedet. Uden for posthuset fandtes en hel dyngge mennesker, og omkring et gadehjørne lå 16 lig oven på hinanden. En lille dreng lå med et stykke brød i hånden. Han havde lige taget en bid, da døden overraskede ham. En kvinde lå med en lille piges hånd i sin. En anden kvinde fandtes i bedende stilling. Nede ved skibsværftet havde mange forsamlet sig, måske for at rådføre sig med hverandre efter den urolige nat, der var gået forud for udbruddet. Adskillige af dem sad på bænkene som forkullede lig. Træerne var alle blæst om og lå i retning fra vulkanen. Hvirvelstrømmen har haft en sådan magt, at en mand var blæst op i et træ, som tilfældig havde holdt, og her hang han indfiltret i grene. De fleste mennesker lå dog sikkert begravet under ruinerne af husene; thi det var jo Kristi Himmelfartsdag og derfor helligdag, så de har vel nok været hjemme så tidligt om morgenen.

Ja, dette er - endda i korte træk - hvad der foregik på den hårdt hjemsogte ø Martinique.

Nogen tid efter, at vi var kommet hjem til Danmark og havde afsluttet dette vort togt, hørte jeg fra forskellige pålidelige personer, at man på Martinique kort før udbruddet havde spottet Kristus ved at korsfæste et svin og slæbe det rundt i St. Pierres gader. Er det sandt, som jeg tror, det er, forstår vi bedre St. Pierres skæbne.

E T LØSAGTIGT LEVNED

Arkivalier fra politi og fængselsvæsen, suppleret med bl.a. hospitalsregnskaber, gør det muligt at udarbejde en detaljeret levnedbeskrivelse for en af 1780'ernes kendte prostituerede: den jødiske pige Esther Israel. En uheldig historie der bl.a. giver et nuanceret indblik i det københavnske prostitutionsmiljø.

*Af folkloristen
Charlotte S. H. Jensen*

Esther døde om søndagen. Den 13 maj 1792, i en seng på en af Almindeligt Hospitals overfyldte sygestuer, hvor patienterne måtte spise i hold, fordi der manglede tallerkner. Hun havde ligget der i næsten 3 1/2 måned, med udslæt, kolik og diarre.

Måske gled hendes blik rundt på stuen; fra bordet med åreladepopper og medicinskeer, til bliklamperne, vindovnen og videre over værelsets træpaneler henimod det 3-fags vindue.

Hvis hun lå på en af stuerne ud mod gaden, kunne hun høre larmen fra Amaliegade ind igennem det. Måske tænkte hun på Sophia Hieronimus, der havde fået hende indlagt, måske på sin far nede i Klosterstræde og broderen Schaye, der vist ellers havde holdt sig i skindet siden sin sidste tyveridom for snart et år siden.

Måske tænkte hun på det hektiske liv i Dybengades puncheuse og danseboder. På Københavns bordelkvarter, hvor kunder, kollegaer og værter havde kendt hende som Dronning Esther.

Da de sidste tanker var forsvundet, blev hendes krop båret ned i kælderen. Til værelset med stænger for vinduerne, hvor de døde lå på lange borde, som i et pulterrum, sammen med portechaisen, bærestængerne og den særlige bærestol til de syge.

Esther blev lidt over 31 år. Hun holdt kun til ca. 10 år i det hårde miljø, hvor sygdom, fængselsophold, ågerkarle, hospitalsindlæggelser og omverdenens foragt tærede på kræfterne.

100 RIGSDALER I INDVANDRINGSGEBYR

Det begyndte ellers helt almindeligt. Esther Isra-

el var født i København, i oktober 1760. Hendes far, Israel Moses Israel kom til byen fra Hamborg i begyndelsen af 1756, for at gifte sig med Berend Rothenborgs steddatter. Og hvis Berend var den samme som Berendt Moses Rothenborg, der var søn af Hamborgs overrabbiner, var det jo en yderst respektabel familie at komme ind i. Under alle omstændigheder var den vordende svigerfar særdeles hjælpsom. Han ansøgte kongen om indvandringstilladelsen, skrev til kancelliet, gik med til samtale hos magistraten og gav endeligt svigersønnen 300 rigsdaler til at ned-sætte sig for. De 100 gik straks i politiets kasse.

Fremmede jøder, der giftede sig i København, var fra april 1750 blevet fritaget for at bygge et hus eller anlægge en fabrik, imod at betale 100 rd. til politikassen. Dem kunne Israel Moses altså nu erlægge, takket være den flinke svigerfar, og i januar 1757 blev han endelig gift med sin udkårne.

FRA PROFESSOR TIL SPEJLHANDLER

Esthers barndomshjem var Gammel Mønt 155. Israel Moses var lærer i hebraisk, og familien boede til leje hos snedker Baadt sammen med flere andre familier. I 1762 boede de i stuen ud imod gaden, hvor de to børn Levin på 5 og Esther på 2 kunne betragte byens leben. Sikkert under opsyn af tjenestepigen Karen, hvis løn der endnu var penge til på dette tidspunkt. Israel Moses underviste sandsynligvis ved at tage ud til folk eller ved at lade eleverne – små drenge – komme hjem til sig. Først i 1770 fik de københavnske jøder lov til at oprette egentlige skoler.

Alligevel har der været et vist officielt stempel på hans virksomhed, for i 1762 var han tilsyneladende ansat "ved synagogen".

Men det gik ikke for godt med finanserne. I efteråret 1759 var Israel Moses ude at købe på klods. For ialt 44 rd. og 4 skilling. Gældsposten blev en plage de næste 20 år, for han havde svært ved at betale tilbage, og kreditoren var ihærdig. En overgang i 1769, måtte Israel Moses ligefrem ud at pantsætte "det han eyede". Og så kunne selv den ihærdigste kreditor jo nok se, at det ikke kunne betale sig med stævning og proces.

Det har ikke været morsomme år for Esthers familie på Gammel Mønt. Familien voksede; broderen Schaye blev født i 1765, og de to søstre Gundel og Rachel kom til i henholdsvis '67 og '70. I løbet af 1770'erne døde de fem søskendes mor. Midt i den dybeste vinter, 2 januar 1776 blev "Hanne, gift med Israel Moses" begravet på mosaisk kirkegård. Så stod enkemanden alene med de fem børn. Og Esther, der på dette tidspunkt var omkring 16 år, har vel sagtens fået et vist ansvar over for de små søskende og hjemmet.

Det varede nu ikke længe, før der kom en stedmor. Brylluppet fandt sted i efteråret 1779, og bruden var en pige på Esthers alder, den ca. 19-årige Frolich Levin. Ca. et år efter besluttede den midaldrende Israel Moses at skifte næringsvej. Mandag den 6 november 1780 fik han, sammen med to andre jøder, borgerskab til at "handle med de sorter Vahrer, som Jøderne her i Staden ere tilladte at handle med." Det blev til en blanded butik, lån på panter og udsalg af varer, åbenbart med specialitet i spejle.

INTELLEKTUELLE PLANER

Atmosfæren i Esthers barndomshjem har haft mange nuancer; Pengeproblemer, moderens død, den unge stedmor og faderen, der åbenbart brugte en del tid på intellektuelle sysler.

På bogreolen stod blandt andet en evangeliebog, en geografi, en fransk bibel, en fransk udgave af det Nye Testamente og en ordbog. Hylderne indeholdt også Moses Mendelsohns omdiskuterede udgave af de fem Mosebøger, og vist-

nok også det progressive tidskrift "Samleren".

Mendelsohns Mosebøger var udgivet på tysk, med hebraisk skrift. Allerede prøvetrykkene var blevet lyst i band i Furth. Men når rabbineren i Altona ikke nåede så vidt, var det sandsynligvis fordi både kong Christian VII og kronprinsen i hast kom på listen over de danske abonnenter.

Ved siden af spejlhandlen, pantelåneriet og den Mendelsohnske filosofi, syslede husfaderen med tanken om at oprette et jødisk bogtrykkeri. Han mestrede det "rabbiniske og chaldæiske Sprog", og havde planer om at oversætte herfra til hebraisk, dansk og tysk. Han fik kongelig tilladelse til at gå igang, men brugte den vist aldrig. Bøgernes verden betød åbenbart meget for Esthers far, der yndede at omtale sig selv som "Der alte Professor".

Alligevel gik han dog ikke så meget op i lærergerningen og de nye ideer, at han lærte sine døtre at skrive. Hverken Gundel eller Esther mestrede tilsyneladende skrivningens kunst. Men Israel Moses var – hvert fald på sine gamle dage – heller ikke så god til danske bogstaver.

ESTHERS DEBUT

En dag i sommeren 1781 var Esther ude at gå. Hun var ca. 20 år gammel. Og hvis hun havde blot nogen lighed med sin lillebror Schaye, var hun eksotisk i forhold til sine danske medsøstre. Og sikkert ganske køn; et smalt ansigt med mørkebrune øjne, sort krøllet hår og buet næse.

Den mørke unge pige blev råbt an af en kone, som spurgte hvor hun boede. Konen, Friderica Erichsen, begyndte at låne på panter hos Israel Moses i Kompagnistræde 62. En dag i foråret 1782, da han var ude, kom en lille pige med bud fra Friderica. Og da faderen ikke var hjemme, gik Esther med pigen tilbage til det, der måske blev hendes debut i det københavnske natte- og underliv.

Hos Erichsens var der liv og glade dage, og Esther kom først hjem næste morgen. Der var musik og gæster, og Madam Erichsen havde været ude at låne både lysestager, knive og gafler i dagens anledning, og hun bad Esther om at blive.

Politiet var overbevist om, at der var "tilløb af

Jødisk bryllup i København fra begyndelsen af 1800-tallet. Tegning på en såkaldt torah-vimpel. Mosaik Troessamfund.

mandfolk” og “en deel løse qvindemennisker” på lokaliteten. Blandt baldeltagere var “Madam Braun og hendes Pige” samt “Jomfru Grethes Pige, Stine”. En anden af damerne var svenskeren Christine. Hun blev senere arresteret, og hele madam Erichsens virksomhed kom under luppen. Madam Braun var “bortreist med en Herre”, så hende fik politiet ikke fat i. Svenske Christine tilstod, at hun mindst en gang havde haft et mandfolk med op hos madam Erichsen. Men da hun lovede bod og bedring slap hun og de andre implicerede – deriblandt Esther – med skrækken for denne gang.

STAVNSBÅND OG HOREKUNDER

Prostitutionen i 1700-årenes København foregik i vid udstrækning gennem lyssky udskænkings- og dansesteder. Egentlige alfonser eller “spæk-

huggere” som i det følgende århundrede fandtes tilsyneladende ikke rigtigt. Det var, foruden horekunderne, især de tvivlsomme værter, som udbyttede pigerne, der tit officielt var “tjenestepiger”. De kunne f. eks. tilbageholde deres tøj når de ville flytte, eller “hjælpe” med at stifte gæld. Herigennem kunne der skabes afhængighedsforhold, som nærmest stavnsbandt pigen. Indtil en anden vært måske ville indfri hendes gæld, hvad hendes situation naturligvis ikke blev bedre af.

I begyndelsen af 1700-årene havde myndighederne forsøgt at dæmme op for værtshusprostitutionen gennem restriktiv lukkelov og bestemmelser om antallet af tjenestepiger i beværtningerne. Men det hjalp vist ikke synderligt meget.

Ved siden af værtshuspigerne var der selvstændige, som tog kunder med hjem fra dansesteder o.lign, eller trak på gaden og i buegangen ved Christiansborg. Det er ikke vanskeligt at forestil-

le sig en form for rangdeling, hvor damer, der boede for sig selv og blev underholdt af en enkelt "kæreste" udgjorde overklassen. På lavere trin fandtes selvstændigt prostituerede, værtshuspi-ger og egentlige gadeludere.

I slutningen af 1700-årene var lovgivningen begyndt at slå ind på den vej, som senere førte til reglementarismen. Gennem tre kongelige reskripter indførtes fri behandling for kønssygdomme. Politimesteren havde myndighed til at idømme mindre straffe, bøder og kortere tids fængsel. Selvom det egentlig også var forbudt at være horekunde eller -vært, var det især pigerne som blev straffet. Løsgængeribestemmelserne var nemlig en vigtig del af lovgivningen imod prostitution. Og både puncheværter såvel som horekunder var jo ikke "løse og ledige", men havde erhverv.

"DU KOMMER NOK I BØRNEHUSET"

Allerede året efter ballet hos madam Erichsen havde Esther fået sit royale tilnavn og var blevet kendt som "Dronning Esther". Også hjemme i gaden, hvor andre jøder ikke så med milde øjne på hendes virksomhed.

En dag i august 1783 kom hun gående over "Jødebørsen" i Læderstræde. På hjørnet stod tre fyre, der straks øjnede en lejlighed til at lave en practical joke. De hev hver 3 skilling op ad lommen, og overtalte den 10-årige Henrik, der gik og solgte viser, til at råbe: "Den nye Vise om Dronning Esther" idet hun gik forbi. Henrik indkasserede pengene, og råbte. Et vidne forklarede senere, at han også havde hørt knægten råbe "Visen om jødepræsten" og "Jomfruen som sanker spåner".

Esther fortsatte sin dont. Da hun vendte hjem om aftenen stod den ene af mændene, Lazarus Abraham Simon, stadig på hjørnet. "Du kommer nok i Børnehuset din luder!" råbte han profetisk, da hun gik forbi. Esther strøg op til sin far og fortalte om dagens begivenheder. Den 22 august skrev han til politimester Fædder, og anlagde en injuriersag på datterens vegne. De tre jøder, der var så forargede over Esthers færden, var nu langtfra de rette til at kaste med sten. "Jødebørsen" (dvs. krydset mellem Læderstræde,

Kompagnistræde, Hyskenstræde og Naboløs) var bl.a. marked for forskellig tuskhandel og små-hæleri. De tre moralens vogtere var inden for denne branche, og faktisk havde de alle polititilhold mod at stå der. Polititilholdet var blandt andet blevet læst op i synagogen. Men den ene kunne ikke huske det, og Lazarus havde slet ikke hørt det, fordi han havde siddet i Stokhuset.

Politiretten dømte ikke de tre for visesagen. På trods af udsagn fra to vider og to visedrenge, kunne de tre ikke "overbevises" om affæren. Men 8 dage på vand og brød – på egen bekostning – for at overtræde tilholdet, det kunne man da give dem.

HYPPIGE GÆSTER PÅ POLITIKAMMERET

Begyndelsen af firserne var begivenhedsrige i Klosterstræde 62, hvor familien Israel logerede hos stolemager Bischoff. Esthers 15-16 årige bror Schaye havde gadedrengemaner og var allerede begyndt på de tvivlsomme handelstransaktioner, der senere bragte ham i Stokhuset på livstid. Den ældste bror, Levin var flyttet hjemmefra og logerede i Snaregade.

I foråret 1782 bliver begge brødre indblandet i en større tyveri- og hælersag. Og ligesom med visesagen, griber Israel Moses ind. Han prøver at udrede trådene for Levin gennem en Pro Memoria. Og "i tanke at forebygge hans søns ulydighed", punger han ud med erstatning for et par stjålne lagner, da han hører, at Schaye har været ved at købe dem.

Bortset fra et par småsager, som vel næppe kunne undgås i dette handelsmiljø, slipper Levin for yderligere besøg på politikammeret. Han gifter sig, som den eneste af de fem søskende, tilsyneladende i 1787. Herefter bor han med sin kone, Jenta Juda Wulf, og en tjenestepige i Nybrogade og ernærer sig nogenlunde fredeligt gennem handel til sin død i 1797.

DRONNING I REGNVEJR

Esther virker som en selvbevidst, handlekraftig kvinde. Hun (og faderen) tøver ikke med at anmelde de tre fløse til politimesteren. Og da

hun i marts 1784 har problemer med sin vaskekone, Else Kirstine Green i Borgergade, går turen også direkte til politikammeret, hvor Esther kræver erstatning for en sirtses kjole og skørt, som er forsvundet.

Else, der havde fået sagerne til vask forklarer, at de er blevet hugget fra hendes loft, og lover at erstatte dem med 10 alen ny sirts, leveret inden påske. Det stiller Ester sig tilfreds med. Men da hun i juni måned kun har set de 3 1/2 alen, hiver hun Else på politikammeret endnu en gang for at få en ordning med resten, hvilket også lykkes.

I disse år kom Esther fortsat i punchehuse og danseboder, og hendes rygte blev ikke bedre i kvarteret, snarere tværtimod.

Den 12 marts 1787 var en rigtig dansk forårs-søndag. Det øsede ned. Det var omkring midt-dagstid, og i familiens nye lejlighed, Klosterstræde 58, var Esther klar til at gå i byen. Nede på gaden møder hun Anne Margrete, der tjente hos Samuel Moses henne i nummer 46. "Hvis jeg var dronning ville jeg ikke gå ud i sådan et regnvejr ...", mumlede Anne spydigt, med slet skjult henvisning til den andens øgenavn. Så for Esther i flint, og råbte, at nu gik hun på rådstuen, og så skulle Anne nok komme i hullet! Så galt gik det nu ikke.

Esther stillede med to vidner, en afskediget garder og en sværdfegersvend, som havde været på vej til madam Eskildsens værtshus i nr. 48, for at få sig et glas øl. Men ingen af de tørstige herrer havde hørt Anne skælde Esther ud for "hore" og "luder", sådan som hun påstod. Og Anne hævdede, at hun bare havde stået og snakket med sig selv, – og iøvrigt kunne hun da oplyse, "at alle Mennsker kalder klagerinden for Dronning Ester." Men åbenbart bare ikke, når hun selv hørte det.

Anne lovede at lade være med at gøre den slags igen, og politimesteren lod sagen bero. Det er ikke usandsynligt, at han med sit kendskab til Esther og hendes bror måske har haft en anelse om, at der var noget om snakken.

SNUPPET I MINEFELTET

Både viseaffæren og episoden med Anne antyder, at Esther var øm om sit rygte på dette tids-

Joumfruernes Sang

i Teltene

i

Dyre = Haugen.

Kiøbenhavn, 1783.

Trykt hos P. Korrebow, boende i Lille Helligestis
Strædet No. 160.

punkt. Hun boede stadig hjemme hos faderen i Klosterstræde. Og hun var heller ikke dømt for noget ... endnu.

Kvarteret omkring Ulkegade (idag Bremerholm) og Dybensgade var byens minefelt i slutningen af 1700-årene. Horehuse, danseboder og punchekontorer lå side om side. Pyntede piger stod i hveranden gadedør og kaldte ad de forbi-passerende for at skaffe kunder til værtshusene. Et af de steder hvor Esther kom, var Hans Lunds beværtning i Ulkegade 122. Et par huse der fra, i Ulkegade 119, tronede en af byens største horeværtter, Prins Kiørud, – alias den forhenværende stolemager Anders Nielsen Winther. Det var

S killingsvisen
"Joumfruernes
Sang i Teltene i
Dyre-Haugen" fra 1783
vakte vældig opsigt i
København. Den blev
anset for så pornografisk,
at politiet skred ind og
forbød visen. Det var klart
for alle, at joumfruene i
Dyrehaugen var prostituerede.

ikke noget "pænt" kvarter, Esther færdedes i. Politiets betjente var da også helt klar over, hvor de skulle gå hen for at finde løse damer og nattesæde. Og det gjorde de.

Den 18 august 1788 var betjentene Gadde, Ehlers og Kamstrup på patrulje i de lystige gader. Og selvom klokken var ca. 22.30, var der stadig musik hos Lund. Betjentene gjorde en rask entre, og fandt 15 gæster, – mandlige må man formode – og 7 piger, som dansede og drak med herrerne.

Seks af pigerne blev taget med det samme. Den 29-årige Charlotte Jørgensdatter så sit snit til at smutte ud igennem køkkenet, ud i gården og derfra "op til en Jøde", hvor hun blev, til der var fri bane. Men forsvindingsnummeret hjalp ikke, for politiet vidste, hvor hun ellers var at træffe.

Kvinderne blev tilsyneladende puttet i arresten indtil forhøret den 20 august. To af kvinderne var gift. En tredie var, – godt nok MEGET langt ude – i familie med Lund, og havde ingen tjeneste. Den fjerde blev underholdt af sin kæreste, som var tjener. Den femte påstod, at hun ernærede sig ved at "stikke op og sye for folk". Og den sjette, at hun vandt silke for en båndfabrikant. Den syvende var Esther.

Politimester Flindt lod de to gifte koner slippe med en bøde for nattesæde, fire andre fik en advarsel og en bøde på to rigsdaler. Men Esther kom 3 måneder i Børnehuset.

PUNCH OG GRAMSERI

Under forhøret viste det sig, at politimester Flindt, der lige var blevet ansat d. 6 juni, var blevet særdeles godt briefet om den unge jødindes virksomhed.

Hun var kommet i punchehuse og danseboder gennem flere år. Men hun benægtede, at hun fulgte med mandfolkene hjem, eller tog dem med tilbage til faderens lejlighed i Klosterstræde for at "lade sig bruge til utugt". Det sidste havde der sandsynligvis heller ikke været megen plads til i hjemmet, der jo også omfattede den unge stedmor og de to søstre. Hvad hun derimod ikke kunne benægte var, at hun "var venerisk" og allerede flere gange var blevet "kureret" for det.

Den sidste kur havde været hos professor Winsløv omkring påske, forklarede hun. Siden da

havde hun ikke lavet noget med nogen, og ham, der havde smittet hende, var bortrejst.

F.C. Winsløv, som må være den professor hun omtaler, var på det tidspunkt overkirurg ved Frederiks Hospital, og her er ingen spor af hverken kur eller indlæggelse. Byens veneriske patienter blev ellers behandlet på Sct. Hans hospital. Men Esther ville nok næppe indrømme at være blevet behandlet "adskillige gange", med mindre der var et vist hold i anklagen.

Politimesteren borede videre i hendes natlige gøren og laden: "Om hun ikke i Dandsehusene sætter sig paa Mandfolkenes Skiød, drikker med dem, og lader sig med goed Vilie finde (dvs. begramse) under Klæderne?". Esther replicerede kvikt, at hun ihvertfælde ikke havde siddet på nogens skød eller ladet nogen gramse i Lunds hus. Men det kunne da ske, at hun drak punch, hvis nogen bød hende...

Protokolføreren kunne notere, at hun iøvrigt viste en "overdreven freckhed" i hele sin opførsel. Men ligemeget hjalp det, og fra den 22 august blev hun sendt i Børnehuset, hvor hun så kunne fabrikere uldtøj til hæren i 3 måneder.

INDLAGT PÅ KASSEN

Tilsyneladende gjorde Israel Moses ikke noget forsøg på at hjælpe sin uheldige datter denne gang. Og da hun kom ud den 29 november, flyttede hun sandsynligvis ikke hjem, men fandt et logi. I hvert fald er sagen fra 1787 den sidste, hvor hun fortæller, at hun bor hjemme.

I det næste halve år er der ingen sikre oplysninger om hendes færden. Men hun har sikkert genoptaget sit liv i puncheboderne, og indtjeningen mellem fremmede mænds lagner. Mulighederne for en jødepige, der aldrig har haft tjeneste og lige er kommet ud af Børnehuset, har ikke været overvældende store.

I foråret 1789 brød hendes kønssygdom, sandsynligvis syfilis, frem igen. Selvom der i flere forhold nævnes, at hun tidligere er "kureret" eller "restitueret", behøver det ikke betyde andet, end at sygdommen har stået i stampe. Datidens forskellige kviksvulvkure mm. kunne bringe patienten over i et nogenlunde smittefrit stadium, men ikke kurere lidelsen endegyldigt. Der var jo ingen penicillin.

Den 28 maj blev Esther indlagt på Sct. Hans Hospitals afdeling for kønssygdomme, "på Kas-sen". Dvs. at det offentlige betaler. Hun har åbenbart haft det rigtigt skidt. For det blev et ophold på 5 måneder i omgivelser, som man til-syneladende skulle have et godt helbred for at være syg i.

Medicinalhistorikeren Niels Riegels gav i 1788 et uhyggeligt indtryk af forholdene på den gratis afdeling for kønssygdomme. Den dystre beskri-

velse var ganske vist beregnet på at fungere i en polemisk sammenhæng. Men helt grebet ud af luften er den vel næppe:

"Tredve pjaltede, halv fortærede, af begge køn ligger 15 i et kammer... Imellem hver seng er der næppe så meget rum, at man kan skubbe sig frem..Skiddenhed, nøgenhed, mangel, fnatte-stue i nærheden, stank, syge klinede ovenpå hin-anden er alt det, Pesthuset formår at gøre for de veneriske."

Egentlig porno-grafi fandtes også i 1700-tal-let. I 1810 foretog Køben-havns politi en ransagning hos en ung officer, der boede i byen. Her fandt de en række pornografiske, fran-ske billeder. Billederne var sandsynligvis lavet før 1810, så de kan have været samtidige med Esthers livsforløb.

FORDRUKKEN FISKERKÆLLING

Den 29 oktober stod Esther på gaden, just udskrevet fra Sct. Hans Hospital. Så gjaldt det om at finde et logi. Hun hankede op i skørterne og satte kursen mod Hummergade 371.

I Hummergade 371, på første sal til gaden, boede arbejdsmand og skibstømmersvend Rasmus Holmsmus med sin "kone" Marie Elisabeth, der solgte fisk ved Gammel Strand. Her logerede Esther næsten et helt år.

Rasmus og fruene var ikke helt så respektable, som de gerne ville give indtryk af. Faktisk var de slet ikke gift, det var aldrig blevet til andet end trolovelsen i maj 1788. Og Marie Elisabeth drak. Undertiden løb hun hjemmefra, og så længe hun var væk, var Rasmus egentlig godt tilfreds. Men når den fulde fiskerkælling vendte hjem om aftenen, råbte og skreg hun, så ingen kunne få ro. Alligevel formanede magistraten dem til at leve ordentligt sammen, da Rasmus i 1790 endelig søgte skilsmisse.

Der er ingen sikre vidnesbyrd, om hvad der ellers foregik hos Rasmus i 1789. Men hvis han holdt samme standard som i de omkringliggende år, har der været livligt på salen i Hummergade.

Rasmus' første kone, Anne Jensdatter, var død i 1785. Og den nybakte enkemand udviklede en forkærlighed for at omgive sig med unge tjenestepiger og husholdersker. I 1787 boede han i Slippen 203, med Regine på 19 som husholderske og Marie på 24 som tjenestepige. Han gik på danseboden. Og i 1787-88 holdt han bla. til hos den berygtede dansebodsvært Christian Rommelhof i Lille Kirkestræde 55, hvor han traf sin daværende kæreste Maren.

DAMER I LYSTHUSET

En aften i januar 1788 beskyldte dansebodsværten Rasmus for at holde mistænkeligt og uanstændigt hus, og skænke punch ud. Så vankede der øretæver, Rommelhof gik til politiet og Rasmus plus to unge damer, Inger og Maren, røg i rådstuearresten.

I politiforhøret benægtede Rasmus naturligvis

alt, men ville ikke nægte, at han en gang imellem havde givet en flaske vin, når en god ven kom forbi. Uden betaling, naturligvis. Både Rasmus og pigerne blev sluppet løs. Inger måtte love at holde sig fra Rasmus' hjem, og Maren påstod, at hun skulle troloves med ham om 14 dage.

Den trolovelse blev der ikke noget af. Og 4 måneder efter var han så hos præsten med den fordrukne enke Marie Elisabeth. Hun havde iøvrigt tidligere været kæreste med en fæstningsfange og prøvede tilsyneladende i 1779, under falsk navn, at blive gift med en soldat.

Det farverige par boede kun kort i Hummergade. I august 1791 var de flyttet til Vesterbro, hvor Holmsmus drev et anseeligt foretagende med keglebane, lysthus i haven og telt i Dyrehaven om sommeren. Lysthuset i haven levede op til sit navn. Det var her, at svenske Cecilie og den 18-årige Ellen Kirstine underholdt "enlige Mandfolk". Begge pigerne var veneriske og endte i forbedringshuset. Husets tredie pige, den norske Marie Berglund, slap for videre tiltale. Bla. på grundlag af hendes egen forklaring om, at hun var blevet for gammel til utugt, eftersom hun var 40 år.

ESTHERS PIGE

Der var åbenbart et stort forbrug af unge damer i Rasmus' virksomhed. Og i november 1789 var det altså Esther, der flyttede ind. Hun delte logiet med Johanne Marie Bruun. Johanne var tilsyneladende Esthers fortrolige, og fungerede som en slags tjenestepige for hende. Johanne har måske været "tjenestepige" af samme type som de piger, der gik til bal hos madam Eskildsen sammen med deres "fruer" i 1781.

Sandsynligvis har både Esther og Johanne hørt med til forlystelserne i et uautoriseret punchehus, drevet af Rasmus Holmsmus. Rasmus forlangte 11 mark om ugen for kost og logi, og til sammenligning kan nævnes, at Israel Moses betalte 20 rd. pr. halvår for 2 værelser 5 år tidligere. Selvom de 11 mark (d.v.s. små 2 rd.) ikke virker som uhørt overpris, har det selvfølgelig været penge, der skulle skaffes.

En velstående sydamerikansk turist der besøgte København i 1780'ernes slutning gjorde flittigt brug af nattelivets "små tjenestepiger". Han betal-

te sine sengekammerater, hvoraf en enkelt var meget fræk og tog ALT tøjet af, 3-5 rd. Men denne pris kunne inkludere en hel nats ydelser, når sydamerikaneren ellers var i form til det. Og han kan jo som fremmed have betalt overpris, fordi han var dårligt informeret om prisniveauet. Der har utvivlsomt været meget forskellige priser på seksuelle ydelser i 1780'ernes København.

I PANTELÅNERENS KLØER

Hvad Esther tog for sit selskab er ukendt. Ingen af sagerne mod hende nævner priser eller lignende. Mens hun boede hos Rasmus Holmsus fik hun mellem 3 og 5 mark ugentlig af sin far. På udgiftssiden var der de 11 mark om ugen for kost og logi, samt Johannes løn. Hvis det altså var et almindeligt ansættelsesforhold. Og så har der været andre udgifter, som var nødvendige for en prostitueret. F.eks. forskellige pynt, bånd, frisering og sminke.

Esther påstår godtnok selv, at hun ikke drev prostitution i vinteren 1789-90. Men ud fra omstændighederne er det svært at tro. De 3-5 mark rakte jo ikke engang til halvdelen af huslejen.

Efterhånden var Esther blevet næsten 30 år. Sygdommen og opholdene i Børnehus og på Sct. Hans havde sikkert ikke forbedret udseendet. I hvert fald rakte indtjeningen ikke. Og så må man låne....

I slutningen af 1780'erne var der flere muligheder for at skaffe penge ved lån på panter. Markedet var stort, – og skrupelløst. En af de mest skrupelløse var skrædderen Johannes Bruun på hjørnet af Ulke- og Dybensgade. Her gik Johanne hen med nogle af de ting, som Esther kunne undvære.

PANTER PÅ LOFTET

Esther blev en god kunde hos Johannes Bruun. I alt 11 genstande havnede i hans lejlighed, som i forvejen var fyldt til bristepunktet med panter, især tøj. Hans tre værelser, og endog køkkenet bugnede med sager. Og så var der ovenikøbet også stuvet noget af vejen på loftet. I begyndel-

sen tog Bruun 1 skilling i rente af marken pr måned. Men da der kom gang i butikken, skruede han renten op til 2. Eller ca. 144 pct. pr. år mod de tilladte 4 pct. Bruun tog især tøj som panter. Forståeligt nok, eftersom han jo var skrædder, og derfor kunne vurdere sagerne med en vis fagkundskab.

De 11 panter giver et godt indtryk af Esthers garderobe. Det har sikkert været sager, som hun dels mente at kunne undvære, og dels regnede med at kunne få lidt penge hjem på, der havnede i Bruuns overfyldte lokaler. Der var en særk til 5 mark, en kattunstrøje til 4, og en låneseddel på et kattunsskørt til 4 mark, som var sat på Assistenshuset. Der var også uforarbejdede tekstiler, nogle vævede kniplinger og 2 1/2 alen sirts kattun, til en værdi af 1 rd. 2 mark og 22 skilling. Måske noget af det sirts, som hun sin sin tid fik i erstatning af vaskekonen? Et par "pampusser", dvs. hjemmesko af blødt skind til 4 mark var også vandret til det Bruunske lånekontor.

STADSTØJET BLEV STAMPET

Esther havde også, sikkert med blødende hjerte, sendt Johanne afsted med en hvid netteldugskjole til 4 rd. 5, en guldring og et hvidt lærredstørklæde med rød kant, som hun vurderede til 3 mark. Der hørte et skørt til den hvide kjole. Begge dele var vævet i striber, og har sandsynligvis hørt til klædeskabets stoltheder. I alle forhørene er kjolen det pant, som både Esther og Johanne skynder sig at nævne som noget af det første.

Kjole med åbent skørt over et underskørt i samme farve og stof var almindelig påklædning i 1700-årenes slutning. Som tilbehør kunne man bruge et ensfarvet skærf, bundet i en sløjfe bagpå. Det gav kontrast til alt det hvide, som var tidens modifarve. Netteldug var et let stof, lidt kraftigere og mere brusende end musselin.

De forskellige panter indbragte kun 3 rd. og 2 mark til Esthers husholdning. Og så var der ovenikøbet røget et par af Rasmus Holmsus' ting med i puljen, en tekedel af kobber og et strygejern.

Åbenbart var Rasmus og hans kone indforståe-

de med, at Esther brugte deres ting som panter, for de nævner ikke noget om, at sagerne skulle være stjålet.

HUL I LÅRET

Om det var økonomien, der fik Esther til at forlade sit logi er uvist. Men hun flytter omkring 12 juli 1790. Det nye logi er i Prinsensgade "ved Nyboder", hvor hun bor "hos en skomager". Muligvis er den nye husvært skomager Melchior Jacobsen Stougaard, der boede på første sal i Prinsensgade 368. Hos skomager Stougaard var der i hvert fald blot et halvt år senere udskænkning og piger. En af dem var Johanne Thott, en anden af tidens kendte damer.

Esther nåede ikke at bo længe hos skomageren. For lørdag d. 24 juli løb hun ind i en politipatrulje. De tre betjente bragte hende i rådhusarresten, hvor hun sad til om mandagen, da hun blev hentet op til forhør. Imellemtiden havde stads-lægen Elovius Mangor været på visit. Han havde undersøgt hende og kigget på det åbne sår, hun havde på det ene lår. Ikke uventet var konklusionen, at hun var venerisk.

Mandag d. 26 juli stod Esther, iført sit stribede hvide skørt, atter i politiretten. På trods af hendes benægtelser var politimester Flindt ikke et sekund i tvivl om, at hun havde "continueret sit løsagtige levnet". Det gavnede heller ikke hendes sag, at den jødiske menighed havde smidt hende ud på grund af den ureglemeterede livsførelse. Og den kristne kirke var noget betænkelig ved at indlemme en person af hendes kaliber.

Hun var ikke den eneste jødinde, som på denne måde blev forskudt af sin "Nation". Hanne Samuelsdatter, der fra december 1791 sad tre måneder i Børnehuset for at have "strøffet på Gaderne Aften og Nat", blev også exkommuniceret. En sådan forskydelse må have virket stærkt. For principielt betød det, at andre jøder, dvs. også Esthers familie, måtte lægge en vis afstand til hende. Og for de kristne var hun alligevel stadig "et Jødefruentimmer".

I DE VENERISKES RAKKERKULE

Den 27 juli faldt politimesterens dom. Esther

skulle "som en løsgjænger, der i betragtning af hendes levemaade og Svaghed er et saa skadelig som farlig lem i Staten", arbejde 9 måneder i forbedringshuset.

Om der så kom nogen større forbedring ud af det, er tvivlsomt. Det kunne der jo vanskeligt gøre, med mindre der åbnede sig mulighed for at leve af noget andet end prostitution.

I april 1791 havde Esther afsonet de 9 måneder. Men hendes løsladelse skulle meldes til politiet, og d. 27 stillede betjentene Brink og Haagensen i Forberingshuset for at hente hende. Så gik turen til politikammeret, hvor dr. Mangor endnu en gang kunne konstatere, at hun ikke var "gandske cureret af sine veneriske Tilfælde". Derpå satte politimester Flindt sig ned og skrev til magistraten, for at høre, om der ikke kunne blive plads på Sct. Hans Hospital for Esther, det "ulykkelige, af den Jødiske Nation forlatte Menneske". Tilsyneladende var politimesteren ikke helt uberørt af hendes tilfælde. D.3 maj blev hun indlagt, og også denne gang blev det til et langvarigt ophold "på kassen" i det Niels Riegels havde kaldt for "de veneriske syges rakkerekule". Først henimod efteråret, den 10 august, blev hun udskrevet, og stod så atter på gaden og skulle finde sig et logi.

Men hvor? Døren tilbage til det jødiske miljø var uigenkaldeligt lukket. Og hvor havde man brug for en sløj pige, der havde kæmpet med en kønssygdom igennem 3-4 år, og var over den første ungdom?

Prostitutionsmiljøet var hårdt, og en værtshus eller bordelpige, der blev syg, kunne risikere at blive sat på gaden. Og derfra var der ikke langt til en plads blandt de piger, der måtte klare deres forretninger i det fri. Som f.eks. den 32-årige fraskilte Cathrine Svingel, der i 1787 blev arresteret en aften ved 23.30-tiden. Hun blev pågrebet i en port i Pilestræde hvor hun havde samleje med "et Mandfolck", som naturligvis "undløb", da politiet kom.

SOPHIA I SKIDENSTRÆDE

Esthers nye logi blev hos Sophia Hieronymus, der boede til leje øverst oppe, ud mod gaden i Skidenstræde (nu Krystalgade) 109. Sophia var

Kiøbenhavns Hverdags Offer

en rar kone, som af "blot Chisten Æmhed og Medlidenhed" lod Esther bo hos sig. Esthers helbred var stadig dårligt. Plaget af både udslet, mavesmerter og diarre, har hun sandsynligvis tilbragt en god del af vinteren i sengen.

Og hun var deprimeret. Ligeftrem hjertesyg af sorg, som Sophia udtrykker det. Det var ikke bare sygdommen, der tærede på humøret. Det var også fordi, hun – stadig ifølge Sophia – var rent foragtet af jøderne.

Esther havde forklaret sin venlige værtinde, at grunden til foragten var, at hun gerne ville konvertere til kristendommen. Men hun havde åbenbart "glemt" at fortælle om den primære årsag til jødernes holdning.

Hvordan det iøvrigt forholder sig med Esthers

påtænkte omvendelse er ikke til at afgøre. Hun kan have slået ind på denne ide for at takkes Sophia, hvis "lyst og glæde" det var at "opmuntre hende i den Christelige Religions guddommelige Sandhed". Hun kan også have overvejet, om hun ville stå sig bedre med det omgivende samfund og få nye muligheder, hvis hun blev døbt.

Endelig kan hun naturligvis være blevet overbevist om, at kristendommen var den sande tro. Under alle omstændigheder var der langt fra den elendige og ulykkelige pige i Skidenstræde til den 20-årige jødinde, som var blevet headhuntet til Madam Erichsens beværtning, en forårsdag i 1782.

København var i 1780erne præget af en veldig debat om seksualmoral. Stikket "Kiøbenhavns Hverdags Oefer" ironiserer over den tilbøvelse, som kærlighedsgudinden var genstand for. Alle er villige til at ofre for den nøgne kvindeskikkelse, medens guden for kunst og musik jages bort i baggrunden.

SALIGHEDENS SAG

Selvom Sophia havde nok så megen interesse for Esthers fysiske og sjælelige vel, så oversteg opgaven hendes formåen. Hun kunne ikke underholde dem begge to. Den 9 januar 1792 fandt hun på en udvej. Hun skrev til magistraten, forklarede hele sagen og bad om, at få Esther indlagt på Almindeligt Hospitals sygestue. Så kunne hun først blive kureret, og derefter – af en retsindig præst – undervist “i sin Saligheds Sag, at bekomme Dåb og Christendom”.

Doktor Schonheyder undersøgte hende, og rekommanderede hende til sygestuen. En beslutning som magistraten anbefalede ca. en uge senere, den 17 januar.

Den 21 januar 1792 blev Esther indlagt på det offentlige regning, – 3 mark og 8 skilling om ugen i forplejning. Kureret blev hun ikke, og den 13 maj var det slut.

Hvordan det stod med hendes “Saligheds Sag” er et åbent spørgsmål, men omvendelsen til kristendommen blev vist ikke til noget. Der er ingen spor af dåb i hospitalets kirkebog, ligesom Almindeligt Hospital tilsyneladende ikke havde udgifter til hendes begravelse. Men måske har familien betalt for ligkiste og -tøj, og fået hende begravet i hospitalskirkegårdens fattigjord.

Intet tyder på, at hun blev begravet på mosaisk kirkegård, men hun var jo heller ikke længere medlem af menigheden.

OPBRUD, OPVÆKST OG HÆNGEDYND

Der kan være mange grunde til, at det gik så skidt for Esther Israel. En del af årsagen til hendes tragiske skæbne skal måske findes i det kulturelle opbrud, som rystede det jødiske samfund i slutningen af 1700-årene.

På den ene side advokerede Mendelsohns oplysningsbevægelse for større åbenhed og integration i forhold til det omgivende kristne samfund. På den anden side stod en konservativ religiøs ledelse. Endnu i 1795 kunne man høre rabbineren Abraham Gedalia prædike om det farlige i at lære sine børn at tale dansk. Og en sag om hvorvidt forsangeren i synagogen skulle have parykken sat ligesom de ældstes, kunne afsted-

komme megen debat og ligefrem skrivelser til kongen. Opbrud i kultur og identitet skaber usikkerhed for de involverede personer og miljøer. Og de Mendelsohnske ideer havde tilsyneladende et vist indpas i Esthers hjem, som derved kan have markeret sig oppositionelt i forhold til andre dele af det jødiske samfund.

Esther var jo iøvrigt ikke den eneste af familiens medlemmer, som fik en trist tilværelse. Bortset fra hændelige småting er hverken Esthers far, broderen Levin eller søstrene involveret i ulovligheder. Den yngre bror Schaye, derimod, modtager en lang række domme i tyveri- og hælerisager. Mellem 1784 og 1803 bliver det til 11 domme ialt, inden han i 1805 kommer i “slaveriet” for livstid.

Opvækstmiljøet har åbenbart ikke været det bedste. At den gamle Israel Moses i begyndelsen af 1800-årene kan finde på at strævne de to efterhånden 40-årige døtre (for hhv. overfald samt skældsord og salg af hans tøj) giver heller ikke noget behageligt billede af klimaet i hjemmet.

Esthers deroute tegner desuden et uhyggeligt billede af et socialt hængedynd, som det ville have krævet næsten overmenneskelige kræfter at komme op af. Og hendes historie afslører med ætsende tydelighed poetiske begreber i stil med “nymfe” og “glædespige”. Ækle eufemismer, der utvivlsomt har deres rod hos horeværter, der kunne glædes over den øgede omsætning. Og hos kunder, der sikkert havde mere glæde af aktiviteterne i bagstuer og på sale, end deres kvindelige sengekammerater.

KILDER:

- Rentekammerets reviderede regnskaber, Almindeligt hospital. Rigsarkivet.
- Lands- Over samt Hof og Stadsretten. Landsarkivet for Sjælland.
- Skattemandtal 1762-1766. Rigsarkivet.
- Danske Kancelli. Sjællandske Registre og tegnelser. Rigsarkivet.
- Københavns Magistrat. Resolutionsprotokoller og rådstueprotokoller. Stadsarkivet for København.
- Mosaik Troessamfunds arkiv. Skifter. Rigsarkivet.
- Kommissionssager udtagne af Hof- og Stadsrettens arkiv: Kommission af 22.10 1790. Landsarkivet for Sjælland.
- Københavns politi. Landsarkivet for Sjælland.
- Københavns Stokhus. Landsarkivet for Sjælland.
- Sct. Hans Hospitals arkiv. Stadsarkivet for København.

TOSSEDE KORT OG PLANER

Daniel Hopkins er geograf ved University of Missouri i Kansas City. Han har været bosat i Danmark og siden 1985 forsket i de danske tropekolonier i Vestindien og Afrika, hovedsagelig ud fra materiale i Rigsarkivet. Han er særlig interesseret i datidens kort og andre former for landbeskrivelser. Her beskriver han bl.a. et kort lavet af den ekscentriske Søren Rosenlund i 1764 for at fremme drømmene om yderligere dansk ekspansion i Vestindien. Artiklen er oversat af arkivar Erik Gøbel.

Temmelig sent i Europas kolonisation af Amerika, mod slutningen af 1600-tallet, lykkedes det Danmark at etablere en koloni på St. Thomas. Det var en af de sidste af Jomfruerne i Vestindien, som ikke var optaget af andre europæiske magter, og den lå lige ved siden af den spanske besiddelse Puerto Rico. Et par årtier senere satte danskerne sig også på lille St. Jan, umiddelbart øst for St. Thomas, og på St. Croix, som ligger omkring 60 kilometer sydligere. Gennem anden halvdel af 1700-tallet var St. Thomas en vigtig frihandelshavn, medens St. Croix var en betydelig sukkerproducent.

Lige fra starten havde danskerne hævdet at have ret til andre ubesatte øer i området. Man betragtede ikke spaniernes ældgamle krav på hele Amerika som særlig alvorligt; i stedet hævdede man, at det eneste, som gav berettiget krav på sådanne områder, var militær kontrol, etablering af faste anlæg på stedet - eller i hvert fald gentagne og alvorligt mente forsøg herpå. Danskerne sikrede sig både St. Thomas og St. Jan ved sådanne egenmægtige bosættelser. Spanierne, englænderne og franskmændene affandt sig nogenlunde roligt med den danske fremfærd, blandt andet på grund af Danmarks særlige stilling som neutral i tidens evige europæiske konflikter.

CRABBen EYLAND

Næsten fra første færd gjorde danskerne krav på Crabben Eyland, som ligger lidt øst for Puerto Rico. På engelsk hedder øen Crab Island, og spansk-talende kalder den Vieques. Franskmænd, briter og danskere foretog alle fra tid til anden landsætninger og kortvarige indtrængender på

Crabben Eyland i løbet af 1600- og 1700-tallet; men spaniernes militærkontrol synes aldrig at være blevet betvivlet. Spaniolerne tolererede kortvarige ophold af jægere, fiskere og skovhuggere, hvorimod man fordrev alle, som forsøgte at slå sig ned permanent.

Mod slutningen af 1700-tallet havde der ikke desto mindre i arkiverne hos embedsmændene på St. Thomas ophobet sig en masse dokumenter, som omhandlede forskellige diplomatiske meningsudvekslinger, flaghejsninger, trommeslåen og rituelle kampe på Crab Islands strande - som altsammen skulle underbygge det danske krav på øen. Disse dokumenter blev atter og atter taget frem, og deres mængde voksede efterhånden.

I begyndelsen af 1800-tallet ønskede Danmark at afhænde sine besiddelser på Afrikas Guldkyst, som var blevet værdiløse, efter at England og Danmark havde ophævet slavehandelen. I stedet forsøgte man fra dansk side at bytte sin afrikanske koloni bort mod Crabben Eyland eller en anden økoloni i Atlanten eller Vestindien. Der kom imidlertid aldrig noget ud af planerne, og man kan rimeligvis anskue de gentagne danske territorialkrav som et kynisk, men temmelig optimistisk, forsøg på at begå sig internationalt.

I lange tider var det Generaltoldkammeret i København, som var ansvarligt for koloniadministrationen, og blandt dettes papirer i Rigsarkivet findes bevaret et omhyggelig udarbejdet forslag til en dansk besættelse af Crab Island. Forslaget er fra 1767, og sammen med følgebrev og bilag omfatter det i alt 60 siders tekst. Dertil kommer to højst bemærkelsesværdige kort. Forslaget var ikke udkastet af embedsmændene,

Figur 1

“Crabben Eyland” af
Søren Rosenlund, 1764.
(Rigsarkivet: KTS: GTK's
U-samling)

men fremlagt for Generaltoldkammeret af en københavner ved navn Søren Rosenlund.

PROKURATOR ROSENLUND

Rosenlund, der betegnede sig selv som prokurator, havde tilbragt nogle år i Dansk Vestindien, og han var allerede af den grund en usædvanlig undersåt. Under pseudonymet Junior Philopatreias offentliggjorde han en række fantasifulde skrifter – “den ene elendigere piece end den anden”, som der står i førsteudgaven af Dansk biografisk Leksikon.

Søren Rosenlunds ideer kredsede om udnyttelsen af de skjulte rigdomme, som det danske monarki og dets kolonier rummede. Han var besat af tanken om guld og fremkom med visioner om danske flåder tungt lastede med det ædle metal, lige som de spanske skatteskibe fra Amerika. En af hans afhandlinger bar titlen “Den Danske Ophir, eller Beskrivelse over de Danske tilhørende Guld-, Sølv, Kaaber-, Mineral- og

andre Aarer saavel uden for som her i Riiget, samt hvor det findes”.

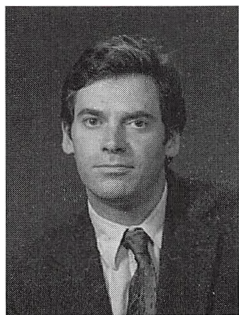
Rosenlund leverede sit eget ekcentriske bidrag til Cyprianus-legenden i et brev til historikeren P.F. Suhm. Mod en passende betaling tilbød han at skaffe en afskrift af den frygtindgydende bog “Ret Hellige og Aandelige Tvangsbaand, hvorved alle Helvedes Aander kan tvinges”, som han var faldet over på rejser rundt på Falster.

Hans skriverier affødte forskellige satiriske modindlæg. Søren Rosenlund er blevet kaldt forvirret; men hans flyvskhed forhindrede ham ikke i at skrive dejligt ætsende sætninger her og der. Han var hverken en mand fra gaden eller fra kultureliten. Han var vidende, omend ikke ganske i samklang med sin samtid. Hvad var denne skikkelses syn på kolonierne, og hvilken rolle spillede landkort for dette syn?

ÆRKEOPTIMISTISK REKLAME

Rosenlunds projekt fra 1767 er et ærkeoptimistisk stykke reklame for en ny dansk koloni på Crab-

Daniel Hopkins

ben Eyland. I 23 paragraffer diskuterer han landopmåling, forsvarsværker, pengeværdien af øens skove, den nødvendige lovgivning, godgørende institutioner, kirkelige forhold, en håndværkerbefolkning, den økonomiske betydning af gode skoler, sundhedstjeneste, told og skatter samt slavers og frigivne negres behandling og placering i samfundet. Hans egne erfaringer fra Vestindien skinner tydeligt igennem overalt; men forslagene er umiskendeligt en halvstuderet røvers dilettanteri.

Rosenlund var vidtløftig og rodet i sin tankegang - selv i sammenligning med datidens overlæsedede og snirklede skik. Det bliver klarere for hver sætning, han skriver, at han sludrer mere løst, end man kunne forvente af en højtidelig henvendelse gennem Generaltoldkammeret til selveste kongen. Rosenlunds forslag må derfor behandles med yderste omtanke i dag.

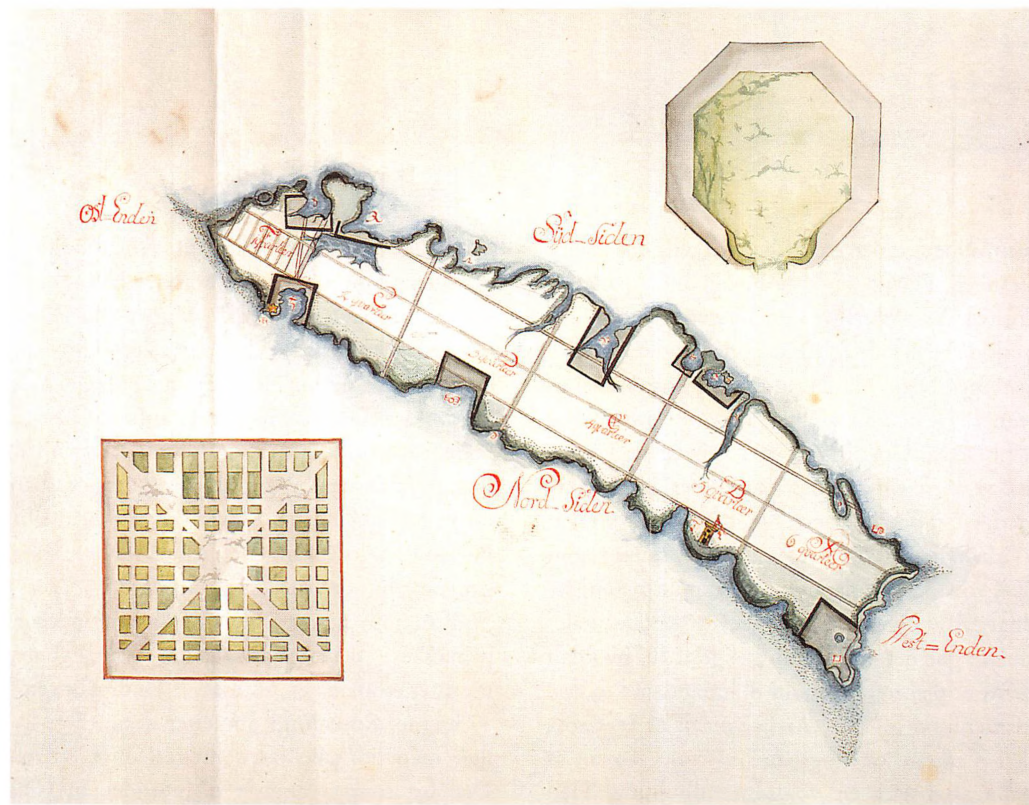
Det samme gælder de landkort, han mente det passende at illustrere og supplere sin beskrivelse med. Man må regne med, at der er meget stor forskel på et kolonikort, tegnet af en militæringeniør med bekvem adgang til relevante forar-

bejder, og et kort, som er tegnet af en kartografisk amatør for at underbygge dennes kolonivisioner. Dette gælder navnlig, hvis visionen er decideret uklar og drømmeagtig. Hermed være dog ikke sagt, at den ene slags kort nødvendigvis siger mere end den anden, eller at der er afgørende forskel på kortenes grundlæggende abstraktion, uundgåelige fravælgelser eller kartografiske kompromisser.

Hvad angår akkuratelse og præcision i gengivelsen af koloniernes topografi er Søren Rosenlunds kort ikke nær så vigtige som i deres vidnesbyrd om, hvad man anvendte kort til i de kredse, hvor han færdedes. Kort repræsenterer nemlig en måde at tænke på. Kortenes inderste væsen hænger nøje sammen med, at Rosenlund brugte dem til at formulere og konkretisere sine drømme - ja, til at skabe og beskrive en lille ny verden.

FIGUR 1

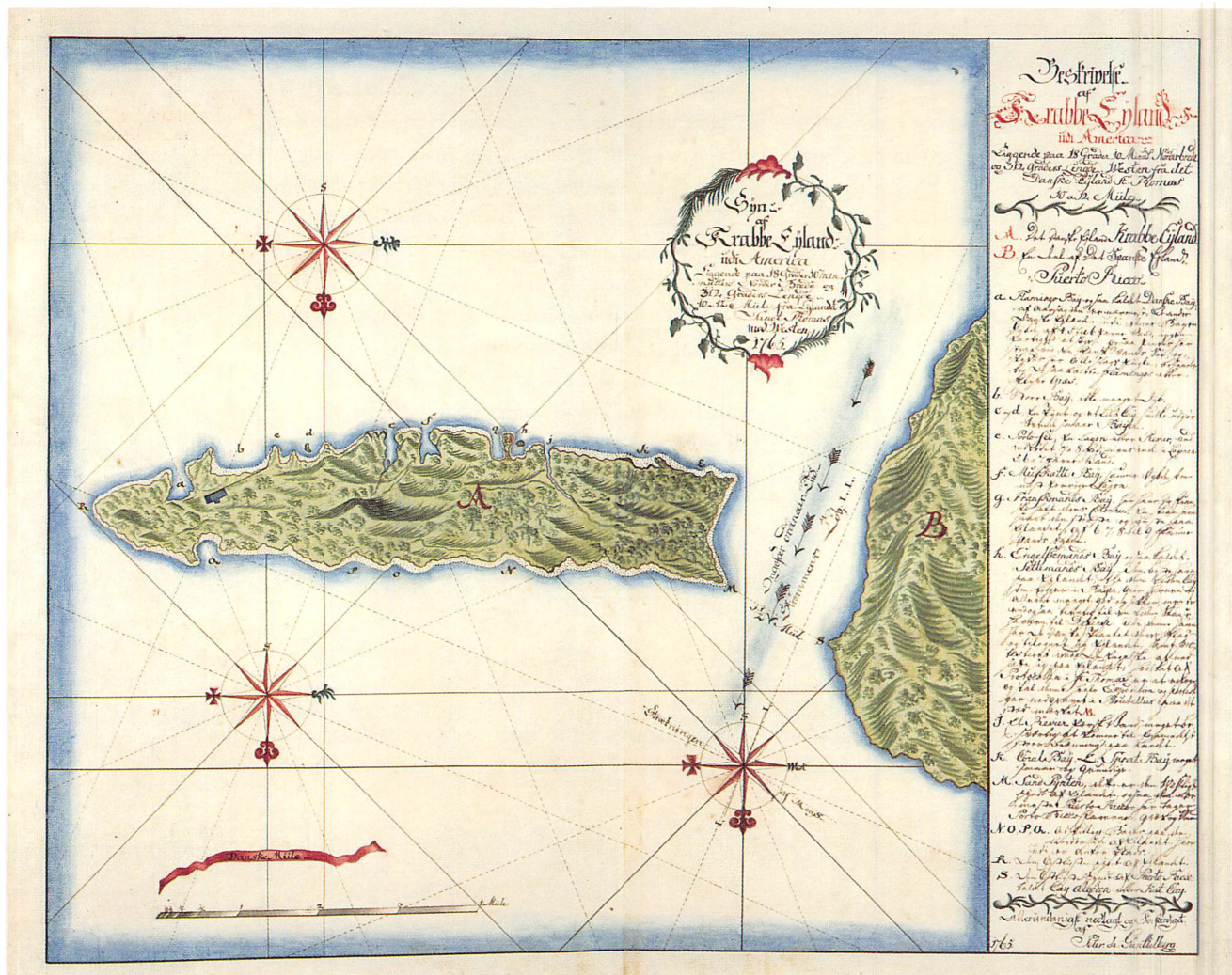
Kortet forrest i projektet er signeret Rosenlund og dateret 1764. Det er muligvis tegnet i Vestin-

Figur 2

Ubenavnt (forestiller
Crabben Eyland) af Søren
Rosenlund, uden år.
(Sammesteds som 1)

Figur 3

“Syn af Krabbe Eyland udi America” af Peter Gytelberg, 1765. (Gengivet med tilladelse af Dronningens Håndbibliotek, Amalienborg: Kort nr. 178 i bind 34 af Dronning Juliane Maries Atlas)

dien. Noget tyder på, at han virkelig har aflagt Crabben Eyland et kort besøg; men han har givetvis ikke foretaget opmålinger af den. Hans umiddelbare kartografiske forlæg lader sig ikke fastlægge i dag. Nord er nedad på kortet. Det er tegnet i tre helt forskellige målestoksforhold (for henholdsvis Crab Island, St. Croix og St. Thomas), så øernes indbyrdes størrelse er ganske forvredet. Crabben Eyland er gjort størst, skønt den i virkeligheden ikke engang er helt så lang som St. Croix og kun har et areal på omkring en tredivtedel af Puerto Ricos. De forskellige målestokke gør det endda vanskeligt at se, hvordan øerne er placeret i forhold til hinanden.

Rosenlund overdriver i sit omrids af St. Croix den bjergrige og frugtbare vestende af øen, så denne har fået en voldsom udbulning. Han

kendte tilsyneladende ikke til det forholdsvis præcise kort over St. Croix, som var blevet udgivet i København i 1754 af J. M. Beck, altså ti år tidligere. Datidens kendskab til dette udmærkede kort var derfor nok temmelig begrænset, skønt ikke så få eksemplarer deraf findes bevaret i offentlige samlinger i dag. Rosenlunds fremstilling af de andre øer kan heller ikke kaldes bare noget nær akkurat i vore øjne. Især omridset af Puerto Rico leder tankerne hen på forlængst forgangne århundreders kartografiske stil.

Ingen, som besøger St. Croix, kan undgå at bemærke plantagegrundenes rektangulære mønster, som er et resultat af landmålingen i 1730erne. Rosenlund omsætter dette til et livligt, men lidt ubehjælpomt billedligt udtryk. Den by, som er angivet på sydsiden af Crab

Figur 4

“Charte over de Danske Vestindiske Øer” af Caspar Wessel, uden år. (Kongelige Bibliotek: Kortsamlingen: accession 1909 nr. 442)

Figur 5

“Grundriss af Byen Christianstæd” af Peter Lotharius Oxholm, 1779.

(Rigsarkivet: KTS: Rtk. 337,303)

Island med fort, gader i skakternsmønster og et kæmpemæssigt Dannebrog er udtryk for ønsketænkning; det er usandsynligt, at der har været rejst noget som helst andet end nogle få fiskerhytter på øen.

De forskellige målestoksforhold på Søren Rosenlunds kort er måske uskyldige nok, for ved tilføjelse af blot nogle få streger, som vi kender for eksempel fra Bornholms indsættelse på moderne kort, kan Rosenlunds kort opfattes som bestående af sådanne indsættelser. Men set i sammenhæng med hans hele forslag, som han havde tænkt over og arbejdet med i så lang tid, kan forvrængningen af øernes størrelse næsten kun opfattes som bevidst vildledende.

FIGUR 2

Hans projekt blev fulgt af endnu et kort, som viste de steder på Crab Island, hvor Rosenlund mente, at havneanlæg ville gøre mest gavn for øens udvikling. Desuden viste dette andet kort hans optagethed af det bemærkelsesværdige opmålingsnet på St. Croix. (De to detaljer i kortets hjørner er hverken forklaret på kortet selv

eller i projektets tekststiel).

Mange samtidige akter viser, at Rosenlunds generation af danske i Vestindien under den internationale kolonikrig omkring 1760 påny legede med tanken om ekspansion af kolonien. Det er nærliggende at forestille sig, at Rosenlund har fremlagt sine kort på mangt et dagligstuebord på St. Croix. Der er tale om særdeles påfaldende og tankevækkende dokumenter, navnlig det første kort; men hvilken modtagelse, de har fået i Vestindien, vides ikke.

Trods adskillige rykkere og bønfoldelser fik han ingen officiel reaktion på sit forslag fra Generaltoldkammeret, som han lamenterer over i sit skrift “Danmarks Saga udi Kong Christian den Syvendes Tiid fra hans Fødsel Ao. 1749 til 1772”. På titelbladet kalder han sig G. af Cimberskjold. Det er et bizart skrift i en dagbogs form. I dag findes det i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling.

Ingen kan sige, hvor mange forskellige kort denne mand skabte af sine drømme, eller i hvilken grad de sammen med eventuelle ældre forhåndenværende kort over Crabben Eyland har givet næring til hans fantasier. Måske afspejler de

kun hans idiosynkrasier; men Rosenlunds kort siger til gengæld en masse om det kartografiske mediums styrke og gennemslagskraft - især i forbindelse med projekter vedrørende fjerne kolonier. Dette synspunkt styrkes ikke alene af, at Rosenlunds kort overhovedet er bevaret blandt Rentekammerets sager men også af, at der tillige er bevaret en lang række nogenlunde samtidige danske håndtegnede kort over Crab Island.

FIGUR 3

Et af disse var tegnet i 1765 af Peter Gyntelberg, en dansk søofficer, udstationeret i Vestindien. Hans kort er ikke uden videre en forbedring i forhold til Rosenlunds. Gyntelberg meddeler dog havdybden i de mange bugter, og beskrivelsen af strømsætningen i farvandet mellem Crabben Eyland og Puerto Rico viser, at han selv må have sejlet rundt om Crab Island. Hans ophold i Dansk Vestindien faldt tilsyneladende delvis sammen med Rosenlunds; men om de to har haft nogen forbindelse med hinanden, vides ikke.

Gyntelberg kalder Crabben Eyland for dansk, og hans lange forklaring på kortet siger blandt andet: "Udi denne havn har de danske plantet deres flag og tilegnet sig eylandet, samt protesteret imod de engelske at nedsætte sig paa eylandet, hvilket af protokollen i St. Thomas er at erfare, og skal denne hele ekspedition og protest være nedgraveret i boutellier (flasker) paa det sted mærket NB".

Dette refererer sandsynligvis til en hændelse i 1698 i Settlement Bay, hvor danskerne afviste et britisk forsøg på at slå sig ned på Crabben Eyland. Gyntelbergs kort endte med at indgå som en del af dronning Juliane Maries Atlas, som i dag befinder sig i Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek på Amalienborg.

FIGUR 4

Det mest fængslende i denne samling af landkort er måske det, som Caspar Wessel udfærdigede over alle de dansk-vestindiske øer. Dette håndtegnede kort er udateret og findes i Det Kongelige Biblioteks kortsamling. Kortet anfører selv, at det bygger på et løst udkast af

Søren Rosenlund, og det er vedføjet en beskrivelse af Crab Island af samme Søren Rosenlund. Wessel har i sit kort gjort de forskellige målestokke i Rosenlunds kort ensartede, men bibeholdt forlæggets bizarre omrids af St. Croix og St. Thomas samt den forkerte placering af St. Jan.

Rosenlund har måske nok været betragtet som en perifer og lidt latterlig person i det dannede selskab i Danmark, men det var Caspar Wessel absolut ikke. I mere end tredive år arbejdede han som landmåler for Det kongelige danske videnskabernes Selskab, som i sidste halvdel af 1700-tallet var i gang med den første topografiske kortlægning af hele Danmark. Wessels faglige anseelse kan ikke drages i tvivl, og det er overraskende, at en person i hans position ikke skulle kunne have fået bedre information om Vestindien. Hans forbindelse til Rosenlund er ukendt, med mindre der ligefrem er tale om en forfalskning af en eller anden slags. Wessel var endvidere sagfører og kan have mødt Rosenlund i juristkredse.

FIGUR 5

De omtalte kort er alle suggestive og retoriske - og praktisk talt ubrugelige i topografisk henseende. I sammenligning er de gode topografiske kort, som faktisk blev fremstillet i Dansk Vestindien i anden halvdel af 1700-tallet, eksempelvis Peter Oxholms, meget sobre, skønt heller ikke de kan sige sig fri for kulturgods af samme skuffe som tidens mere fantasifulde frembringelser.

Kortene over Crabben Eyland, og da især Rosenlunds, repræsenterer et andet trin, en anden herkomst, en ældre generation - ja, måske kunne man sige, at de afspejler et andet samfundslags baggrund. Der kom intet ud af de danske krav på Crab Island, og dette er i virkeligheden, hvad disse kort afspejler. De fortæller imidlertid en væsentlig historie om eksotiske drømme og danske kolonivisioner, som ganske vist var urealistiske, men som ikke desto mindre blev håndfast illustreret med knaldende geværer, buldrende trommer, danske flag, sorte slaver, slanke palmer og store sukkerplantager - alt sammen så langt, langt borte under tropiske himmelstrøg, at det lige så godt kunne være løgn.

F RA CHRISTIAN IVS DÅB

Hvad har Christian IV og Den lille Havfrue med hinanden at gøre?
Mag.art. Peter Zeeberg fra Institut for Græsk og Latin ved Københavns Universitet fortæller her historien bag Christian IVs dåb og sagnet om Den lille Havfrue.

I bøger om Christian IV støder man ofte på en mærkelig historie om en havfrue: Mens dronning Sophie ventede den lille Christian (det var som bekendt i 1576-77) skal denne havfrue, ifølge sagnet, have vist sig for en intertanende bonde på Samsø ved navn Rasmus Nielsen. Han beordrede hun til Sjælland for at opsøge kongen og fortælle ham, at han ville få en søn - samt at han måtte gøre noget alvorligt ved sine undersåtters opførsel. De religiøse forhold i landet lod meget tilbage at ønske. Især hangen til eder og kraftudtryk synes at have generet Ibrant - sådan hed havfruen.

RASMUS GLAD

Historien stammer fra en latinsk skildring af prinsens fødsel og dåb af den danske teologiprofessor og latindigter Erasmus Lætus (egentlig Rasmus Glad, men han optrådte helst på latin). Så snart dåben var overstået satte han sig ned og gengav hele forløbet i et stort historisk værk. Det blev til et noget usædvanligt værk for sin tid. Lætus har selv oplevet de fleste af de ting, han skriver om, og det lægger han stor vægt på. Så ofte han kan, bringer han sig selv ind i handlingen: Vi hører om hans egne indtryk af begivenhederne, hvad han selv foretog sig samtidig osv.

I forbindelse med historien om havfruen Ibrant hører vi f.eks., hvordan forfatteren selv (efter at dåbsfestlighederne var afsluttet og de mange gæster rejst hjem) mødte bonden Rasmus Nielsen. Lætus skulle til et middagselskab hos hofprædikant Knoff på Frederiksborg slot. Her

traf han en lang række prominente gæster, bl.a. den adelige historiker Arild Huitfeldt (namesdropping er tydeligvis et speciale for vores forfatter), og her dukkede altså også Rasmus Nielsen op. Han var for anden gang blevet sendt til kongen af sin havfrue, og bad nu om hjælp til at komme i audiens.

I BRANT

Lætus viser sig som den fødte detektiv: Han udspørger bonden om havfruen, og da han hører, at hun hedder Ibrant, lægger han to og to sammen: Dette mærkelige navn må være dannet af forbogstæverne i sætningen "Idel tant bærer atter Rasmus Nielsen", altså: "Rasmus Nielsen kommer atter med det rene vrøvl". Hermed har Lætus, mener han, afsløret, at bonden er blevet ført bag lyset. Havfruen må altså i virkeligheden være en udsending fra Djævelen! Den tolkning imponerer alle de andre prominente gæster. Herefter holder Lætus en stor tale, hvor han i kraftige vendinger formaner bonden om ikke at gå Djævelens ærinde. Han kunne bringe hele landet i ulykke ved at hjælpe Satan til magt og indflydelse.

Er det virkelig en sand historie? Ja, det skal såmænd nok passe, for man kender faktisk en hel del lignende episoder, hvor ganske mange almindelig mennesker fik åbenbaringer (normalt ikke fra en havfrue men f.eks. fra en engel). Bonden har sikkert selv troet på sin historie, og det er tydeligt, at Lætus gør det. Han tog den meget alvorligt, og det var der også grund til:

“Profeter” som Rasmus Nielsen havde i mange tilfælde haft held med at iværksætte større folkelige vækkelsesbevægelser. Den slags teologisk selvtægt var naturligvis ikke velset blandt de professionelle, og det er ganske venteligt, at en teologisk professor som Lætus skulle forsøge at sætte en stopper for Rasmus Niensens optræden.

PENGEINDSAMLING

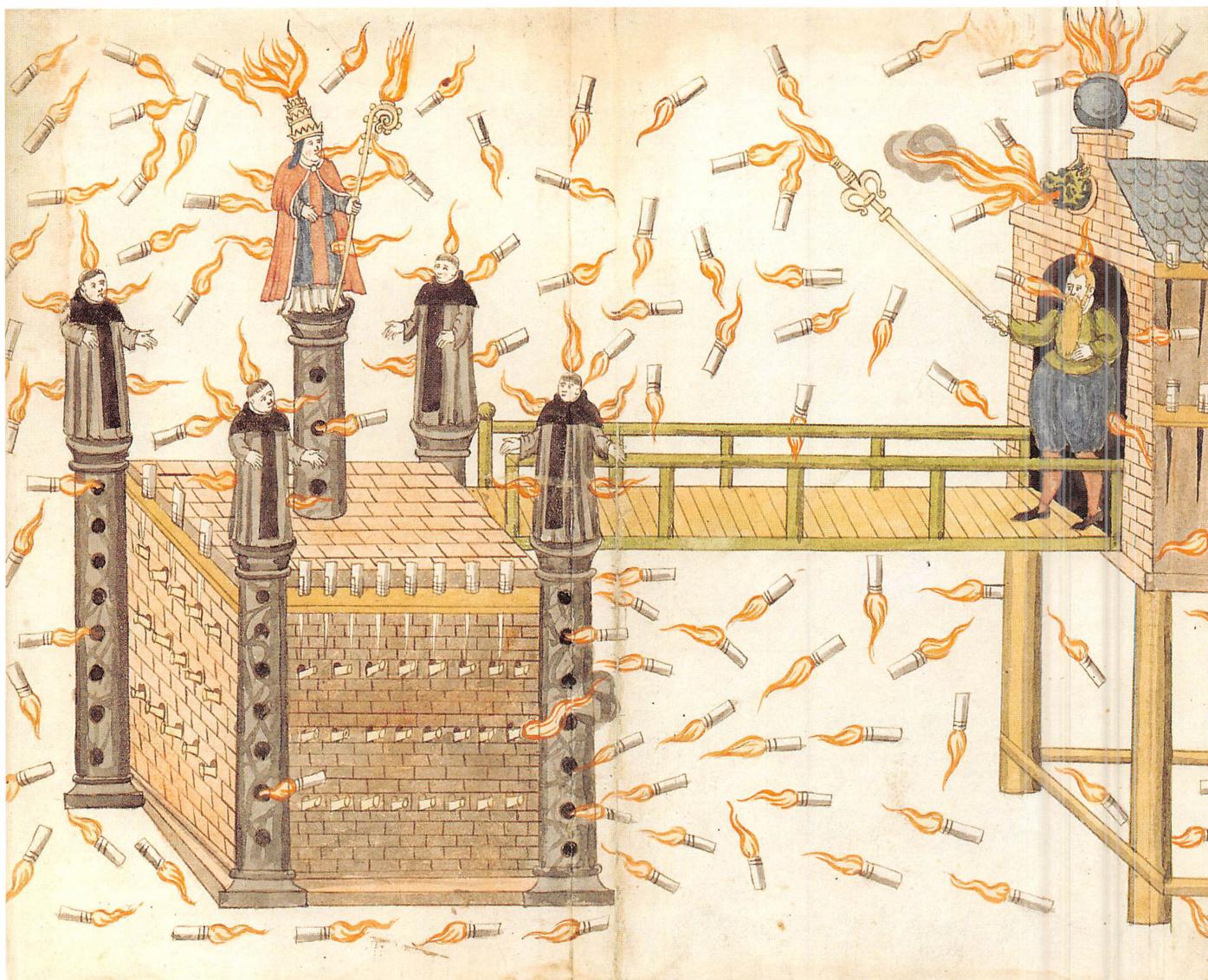
Nu er det trods alt ikke Lætus selv, der er hovedperson i værket. Den egentlige hovedperson er barnets far, Frederik II. Han prises og berømmes hele bogen igennem - og her kan man godt til tider komme i tvivl om skildringens troværdig-

Historien om havfruen og bonden på Samsø er førtalt mange gange. Her ses en guldalder-version af C. W. Eckersberg. (Det er ikke helt lykkedes maleren at skjule, at hans model sad med et tæppe om benene for at illudere som havfrue).

Erasmus Lætus' skrift, som historien stammede fra, var der på det tidspunkt ingen, der kendte, men netop denne historie levede videre som en del af mytologien omkring Christian IV. Den slags "folkesagn" var lige sagen i den romantiske periode. Lætus selv så helt anderledes på den: For ham var det en helt konkret og aktuel affære, der kunne bruges til teologisk og kirkepolitisk propaganda. Frederiksborgmuseet.

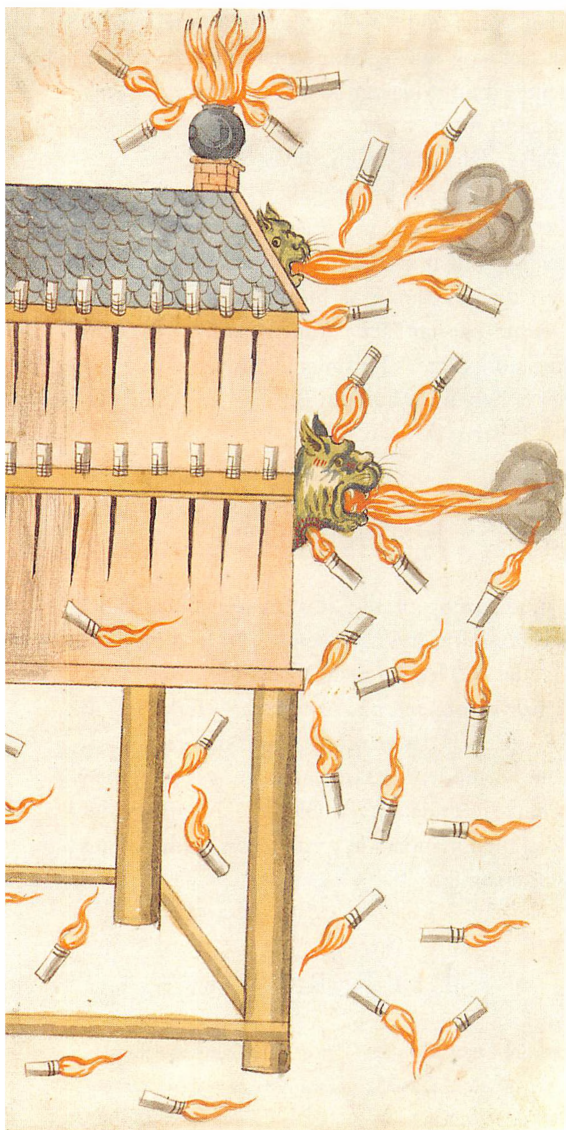
hed. Bl.a. skildres en episode, der fandt sted ved nytårstid, mens dronningen endnu ventede den lille:

Under Syvårskrigen med Sverige havde kongen været nødt til at tage store lån i udlandet. Nu vilde han, pålidelig som han var, ikke udsætte tilbagebetalingen længere, og til det formål så han sig nødsaget til at opkræve en særlig skat. Men det rokkede, ifølge Lætus, ikke ved undersåtternes hengivenhed over for kongen: Kongen erfarede, skriver han, at ingen ordre nogensinde var blevet modtaget med større glæde og tilslutning. Hver eneste dag kunne man se, hvordan pengene

strømmede ind ... Ja, faktisk blev der lagt så stor iver for dagen, at man snarere skulle tro, det drejede sig om et frivilligt bidrag end en opkrævet, tvungen ydelse.

Helt så nemt gik det nu åbenbart ikke alle steder, for her ved nytårstid viser det sig, at bønderne omkring København endnu ikke har fået betalt. Her viser kongen så til gengæld sit stor-sind ved at eftergive dem deres gæld som tak for de store ofre, de har ydet under krigen. Skal man tro Lætus, har der sjældent i Danmarkshistorien hersket et så idyllisk forhold mellem regering og befolkning som under Frederik II.

HOFDIGTEREN

Men tilbage til Lætus. Hvorfor skrev han sådan et mærkeligt værk? Et værk i en personlig journalistisk stil, der ellers slet ikke kendes fra 1500-tallets litteratur. Forklaringen skal nok findes i hans egen historie:

Lætus var som nævnt ikke alene professor i teologi, men også digter. Hans digte er alle skrevet på latin - sådan som det var almindeligt blandt tidens akademikere - og de er allesammen hyldester til Danmark og især til den danske konge.

Fyrværkeri ved Christian IV's dåb. Fyrværkeri hørte sig til ved en rigtig renaissancefest, lige som turneringer og mad og drikke. Turneringerne var ganske vist denne gang erstattet med teaterforestillinger, men fyrværkeriet var, som det skulle være.

Den slags ordnede den kongelige "arkelimester" (dvs. ammunitionsmeister) Rudolf fra Deventer. Bagefter lavede han denne tegning af det. Vi ser her en figur af paven omgivet af munke. Munkene bliver sat i brand af raketter, der kører på liner lige ind i munden på dem, hvorefter en drabelig landsknægt kommer ud af huset til højre og gør det samme ved paven med en fakkel.

Som det ses, er det nok ikke noget tilfælde, at Lætus gør sin beskrivelse af festen til et protestantisk propaganda-skrift. Det har simpelthen været festens tema. Det kongelige Bibliotek.

Denne digtning havde han stor succes med. Frederik II brugte ham som en slags hofdigter, han blev adlet af samme grund, og i 1573 blev han sendt ud i Europa på en stor, offentligt sponsoreret turné, hvor han i løbet af to år udgav hele 6 bøger med latinske digte.

Kongen var formodentlig yderst tilfreds, men på universitetet så man anderledes på Lætus' rejseaktivitet. Han arbejdede tydeligvis mere for kongen end for universitetet - og ved sin hjemkomst fra den store rejse blev Lætus mødt med afskedigelse som professor.

EN LILLE LØGN

Økonomisk betød det næppe noget videre for ham. Kongen havde i forvejen sikret ham rigelige indtægter. Men det har været en ydmygende oplevelse - og det er sikkert det, der ligger bag det mærkelige skrift om prins Christians fødsel og dåb. Ved at sætte sig selv ind i handlingen får han mulighed for at give "det sande billede" af sig selv: Vi hører meget om de store ting, han har gjort for sit land med sine digte, vi ser at han er ven med alle de betydningsfulde personer i landet osv. osv.

Flere steder omtaler han direkte den uretfærdige behandling, han har fået på universitetet. Da han skal beskrive selve barnedåben, fortæller han, at han havde besvær med at komme ind i Frue Kirke for at se begivenheden:

»Klokken nærmede sig nu ni, og jeg sendte en dreng afsted for at undersøge, hvor langt man var nået i programmet, og hvordan det så ud henne ved kirken. Han fløj afsted og kunne snart efter melde tilbage, at de store porte mod vest nu var blevet åbnet, og at en soldat holdt vagt for at forhindre folk i at komme ind. Til gengæld kunne man se ind udefra, og udsmykningen var ganske overvældende. Alt skinnede og strålede én i møde. Folk sagde, at overhovedet ingen fik adgang - og der havde endda været et medlem af byens råd, der nær var blevet slået ned, fordi han nærmede sig lidt for frimodigt. Han var ganske vist sluppet med at blive overdænget med skældsord, men det var jo også en slags straf. "Du så altså ingen blive lukket ind?" spurgte jeg. "Nej, ingen", svarede han, "bortset fra nogle af

de lærde, de blev lukket ind”. “Javel”, tænkte jeg ved mig selv, “det her ser svært ud. Men hvis det kan lykkes mig at komme ind ved hjælp af en lille løgn, vil jeg tage chancen.” «

NAMESDROPPING

“De lærde” det er professorerne ved universitetet - og Lætus var jo blevet fyret. Men som han havde forestillet sig, hjalp det med en lille nødløgn: Vagten ved døren kaldte lige som Lætus’ tjener professorerne for “de lærde” - og det kunne Lætus jo godt påstå at han var, selv om han lagde noget andet i det end vagten.

Vel inde i kirken går Lætus i gang med at hilse på venner og bekendte. De kommer alle med i beskrivelsen: professorer, læger, bisper, adelsmænd. Selv de fornemste kan Lætus prale af at kende: Rigsmarsken Peer Gyldenstjerne nikkede til ham, da han gik forbi. Som et à propos får vi sågar historien om den gang, Lætus som ganske ung mødte Christian II, der på det tidspunkt sad i fangenskab på Kalundborg slot.

Det er dog ikke udelukkende på grund af snobberi, at alle disse bekendte skal omtales. Det er også fordi, de er venner, som han gerne vil “hædre” ved at omtale dem i denne betydningsfulde sammenhæng. Hans fjender - dem der havde fået ham fyret - de var naturligvis også til stede i kirken, men dem nævner han ikke. Tværtimod: Han gør udtrykkeligt opmærksom på, at der var nogle til stede, som han ikke vil nævne.

Man skulle nemlig risikere, at de kunne føle sig hædret - og måske kunne man ligefrem genere dem ved udtrykkeligt ikke at nævne dem. Litteraturens magt er stor.

Selve dåbshandlingen bliver naturligvis også beskrevet, men i brede træk. Til gengæld griber Lætus lejligheden, da barnet bliver ført ud af kirken igen, til at nævne sit eget hus, der ligger lige over for kirkedøren på hjørnet af Studiestræde. Det hus har han fået af kongen som tak for et af sine store digte. - Erasmus Lætus ved nok, hvad der er betydningsfuldt at få med i en beskrivelse af Christian IVs dåb.

EN KLADDE

I modsætning til alle de store digte blev dåbskriftet aldrig trykt. Vi kender det kun fra hans kladde: 760 hastigt nedgrifede sider. Han brugte hele sommeren på at skrive det - fra 6. juli til 23. oktober, det er omhyggeligt noteret i kladden. Formodentlig skrev han det også rent, men længere kom det i hvert fald ikke. Hvorfor vides ikke, men man kan jo gætte på, at det har været for personligt.

LITTERATUR

Erasmus Lætus’ skrift om Christian IVs fødsel og dåb, udgivet og oversat af Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg. København (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab) 1992.

M ISLYKKET SKATTEGRAVNING

Bent Østergaard er gået på skattegravning i vore lokale kilder.

Her fortæller han om et sagn, der viste sig at være virkelighed.

Fra Dalby på Hindsholm har folkeminde-samleren Evald Tang Kristensen fået meddelt et stedligt sagn om et forsøg på at hæve en nedgravet skat. A.K. Povlsen Dal fortalte:

”Her i Dalby levede en gårdmand ved navn Peder Andersen, som de gamle endnu meget godt kan huske. I hans ungarls-dage traf det sig, at her kom en fremmed mand til byes, som forstod den sjældne kunst at kunne oplede guld- og sølvpenge, hvor man så end gjemte dem, og opsøge skatte, som lå skjult i jordens skjød. Da manden havde set sig lidt omkring her, kom han snart til vished om, at der måtte være en skat i Låddenhøj på Dalby mark. For at få skatten lejede han fire af bykarlene til at grave efter den ved nattetid. En af disse var Peder Andersen. Før end de gik til arbejdet, måtte de tage kristen jord på dem af den grav, som sidst var opkastet, for at inget ondt skulde komme dem i vejen. Første nat de grov, traf de ingen ting på, men da de næste nat havde arbejdet til midnat, stødte de på et stort jærnbeslået skrin. Som de nu var ved at gjøre skrinet løs, skulde Peder Andersen op af hullet i sit eget ærende, men da ser han, at Dalby står i lys lue. Forskrækket herover kalder han på sine kammerater og forglemte rent, at ingen af dem måtte sige et ord under arbejdet. Da forsvandt skatten straks, og den kloge mand, som hele

Anders K. Povlsen Dal (1826-1899) var i en årrække Chr. Kolds trofaste ven og medkæmper. De fulgtes sammen i et frikorps under krigsåret 1848 - dog uden at komme i noget slag. Siden var Dal i 12 år Kolds medarbejder i Ryslinge, Dalby og Dalum. I 1864 oprettede han sin egen højskole i Galtrup på Mors.

Dalby Kirkes tak og tårn hævede sig over landsbyens gamle stråtekte og brandfærlige bondegårde. I forgrunden ses Væbnergården. Navnet er måske et fjernt minde om lavaldelesslægten Kotte. Bygningerne blev nedrevet i 1933, men atter genrejst i 1952 i Den fynske Landsby. Fotografi ca. 1930 af Herdis og Herman Jacobsen. Kerteminde egns- og byhistoriske Arkiv.

tiden havde opholdt sig nær ved, blev meget vred her over. Han viste dem et andet sted, hvor skrinet nu var flyttet hen og sænket meget dybere i jorden. Lange i ansigterne vendte de i den sildige nat tilbage og gik ind på kirkegården for at ryste kristenjorden af deres vestelommer på den grav, hvor de havde taget den. Kuns Peder Andersen vilde ej følge denne anvisning af den kloge mand, han hældte sin jord af på gaden. "Det skulde du ikke have gjort, Peder Andersen", sagde manden, men Peder lo og gik hjem i sin seng. I hans kraftige mandsalder druknede titnævnte Peder Andersen i sin egen brønd. Nogle vil mene, at hans bratte død var en følge af hans ringeagt for den kristne jord."

SAGN OM SKATTE

Både fra Evald Tang Kristensen og mange andre folkemindesamlere er overleveret en lang række lignende sagn om en nedgravet skat, bevogtet af overnaturlige kræfter. Ofte ligger den i en kæmpehøj.

Vil man hæve skatten, må det ske i total tavshed. Men skattegraverne bliver under den natli-

ge gravning altid afledt, således at en eller flere spontant bryder tavsheden. Det kan være en sort hund eller en overnaturlig stor kok (hane), der pludselig viser sig og derved forårsager et forundringsudbrud fra en af de gravende.

Men ganske ofte berettes det også, at de gravende pludselig ser landsbyen eller blot deres egen gård stå i lys lue. Når de så forskrækket er ilet hjem, er der ingen brand. Skatten lader sig ikke hæve. Stærke magter vogter over den.

Men dette sagn adskiller sig på flere måder fra de vanlige. En fremmed udefra kommer til byen og vejleder de stedlige. Vi får at vide, det er karle - antagelig endnu ugifte - og på hovedpersonen opgives endda navnet, ja, de gamle husker ham endnu.

Endelig indgår det i denne fortællings pointe, at de forinden havde forsynet sig med "kristen jord" fra den nyeste grav på kirkegården. Bortset fra en enkelt beretning fra Tang Kristensen, hvor nogle mænd fra Hald (Ørslev Kloster ved Skive (Nørre-hald)) skulle have kirkemuld på deres hovede, før de gik i gang med at hæve en skat, kendes dette magiske middel såvidt mig bekendt ikke fra andre sagn om skattegravning.

KIRKEMULD

Men i øvrigt kunne man have megen glæde af at bruge kirkemuld. Den kunne anvendes som middel på børn, der havde engelsk syge. Og syge eller forheksede husdyr kunne reddes ved anvendelse af samme medikament. Som elskovsmiddel var det også brugeligt, hvis en pige ikke på anden måde kunne få den, hun havde kastet sine kærlige øjne på. "Tre håndfulde kirkemuld af den sidste mandsgrav males tre gange avet om i håndkværnen af pigen i elskerens navn, så kommer han i hendes vold".

Tog man kirkemuld på sit hovede, var man usynlig for hekse. Spændende var det at have sådan jord på sig ved altergang. Så så man sognets hekse vende ryggen til præsten, når de knælede for alteret. Mere gyseligt var det at bære kirkegårds-muld juleaften. Da så man dem, der skulle dø i det kommende år, sidde uden hovede.

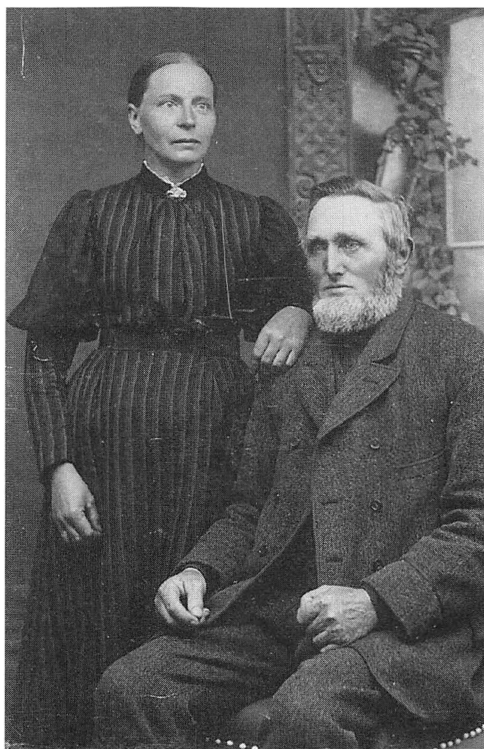
Men det muld, der tages, skal bringes tilbage til kirkegården. Her optræder den unge, overmodige Peder Andersen meget ubesindigt. Følgerne heraf indtraf, da han mange år senere omkom under så tragiske omstændigheder.

VIRKELIGHEDEN

På A.C. Povlsen Dals tid kendte alle i sognet Peder Andersens efterslægt. Hans søn Niels Pedersen (1772-1831) havde været sognefoged. Hans datter Maren fik ved konfirmationen et pænt skudsmål af præsten "meget vel oplyst i sin religions Sandheder og skikkelig i sit Forhold".

Denne Maren Nielsdatter (1811-1895) blev 23. oktober 1841 viet til en enkemand, Peder Nielsen (1798-1863). Hans gård var netop da efter en brand flyttet ud af byen og genopbygget af solidt egetømmer. Ifølge familietraditionen sagde man dengang i Dalby, at hun flyttede ind i sognets flotteste gård.

Peder Nielsen, som hun giftede sig med, synes at have været en af Dals skarpeste modstandere, da denne i samarbejde med Chr. Kold - ved midten af det 19. århundrede placerede sig som en af pionererne i det folkelige oplysningsarbejde. Det havde Povlsen Dal næppe glemt, da han en

*Ane Dorthea Pedersdatter (1850-1931) var sønne-datterdatter af den uheldige skattegraver. Da hendes far, Povlsen Dals modstander, Peder Nielsen, døde, besluttede hans byfæller at sætte en ny mand i gården, Niels Knudsen (1836-1914). Han overtog fæstet og den afdødes datter. Det sammenbragte par ses her fotograferet på deres ældre dage.
Privateje.*

årrække senere genfortalte sagnet om Maren Nielsdatters uheldige farfar.

LITTERATUR

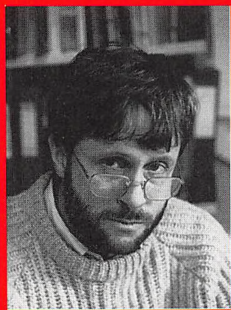
Evald Tang Kristensen: Danske sagn som de har lydt i Folkemunde 1892-1901 (ny udgave 1980) bd. I, s. 366-67.

H.F. Feilberg: Bidrag til en ordbog over det jyske almuesål, 1886-1914. (Artikel om kirkegårds-muld).

Hvorfor mistede København sine sporvogne?

Det var med en vis sørgmodighed københavnerne sagde farvel til deres sporvogne. Hvorfor forsvandt de egentlig? Lektor i statskundskab Tim Knudsen har været i arkiverne for at finde svaret på det spørgsmål.

I 1990'erne findes kun 2 hovedstæder i EF, som hverken har sporvogne eller en undergrundsbane. Det er den lille hovedstad i Luxembourg af samme navn. Og så er det København. Var det for hurtigt København sagde farvel til sporvognene? Biler er den vigtigste årsag til dårlig luft i København. Og blandt bilerne hører busserne til de allerværste forureningssyndere, uanset at man er begyndt at udvikle "filterbusser" for at mindske mængden af skadelige udstødningsgasser. Nu får vi trolleybusser igen. Med mellemrum tales der også om, at vi skal have sporveje igen. Men hvordan kan det da være, at København engang skilte sig af med sine sporveje?

HESTETRUKNE SPORVOGNE

Københavns kommune overtog i begyndelsen af dette århundrede sporvejene, fordi man var utilfreds med den private drift på området. Det var startet i 1863 med hestetrukne sporvogne ejet af København første sporvejselskab. C.F. Tietgen var dette private selskabs hovedmand. Sporvejselskabet havde fra starten mange ulykker på grund af utilstrækkelige sikkerhedsforhold, men Tietgen var god til at udnytte kontakter i kommunen til at forhindre indgreb overfor selskabet. Med tiden kom der flere selskaber til. Spor-

vejsnettet groede med liberalistisk tilfældighed. Københavns dynamiske stadsingeniør fra 1885, Charles Ambt, tog derfor initiativ til den første samlede planlægning af de fortsat privatejede sporvejes rutenet.

Imidlertid havde man i en række tyske byer kommunal sporvejsdrift. København efterlignede på denne tid meget tyske forhold. Derfor begyndte man også at diskutere, om det mon var en idé at lade kommunen overtage sporvejene. Herved kunne man forlænge sporvejene langt ud i forstæderne for at medvirke til en spredning af byen. For det var nu kommet til en reaktion på den tætte overbebyggelse af brokvartererne, som var foregået lige siden 1850'erne. Man ville have en sundere og mere lysåben by.

SOCIALDEMOKRATIET

Det var dog først med Socialdemokratiets stormende fremgang i kommunalbestyrelsen i årene omkring århundredskiftet, at der kom skred i sagen. Partiet var en varm fortaler for kommunal overtagelse af sporvejene - også for at sikre arbejderne billig kollektiv transport. For socialdemokraterne indgik dette ønske i et bredere sæt af forestillinger af "kommunesocialistisk" art. Man ønskede ikke mindst billige kommunale boliger. Ligesom partiet var fortaler for kommunal overtagelse af en række andre områder.

Det var ikke ønsket, der tog de borgerlige med varme. I det store og hele havde Socialdemokratiet vanskeligt ved at udnytte sin stemmemæssige fremgang, indtil partiet i 1917 fik absolut flertal i borgerrepræsentationen. Men i spørgsmålet om sporvejsovertagelse lykkedes det dog at drive en kile ind i de borgerlige. Her var der nemlig en del fra den liberale liste, der var enige med socialdemokraterne. Spørgsmålet førte til en voldsom strid i den liberale gruppe. Det endte med splittelse. En fløj dannede borgerrepræsentationens "Det radikale Venstre", og sammen med socialdemokratiske stemmer vedtog de kommunal overtagelse af sporvejene i 1907.

I H, HVOR ER DET KOMMUNALT

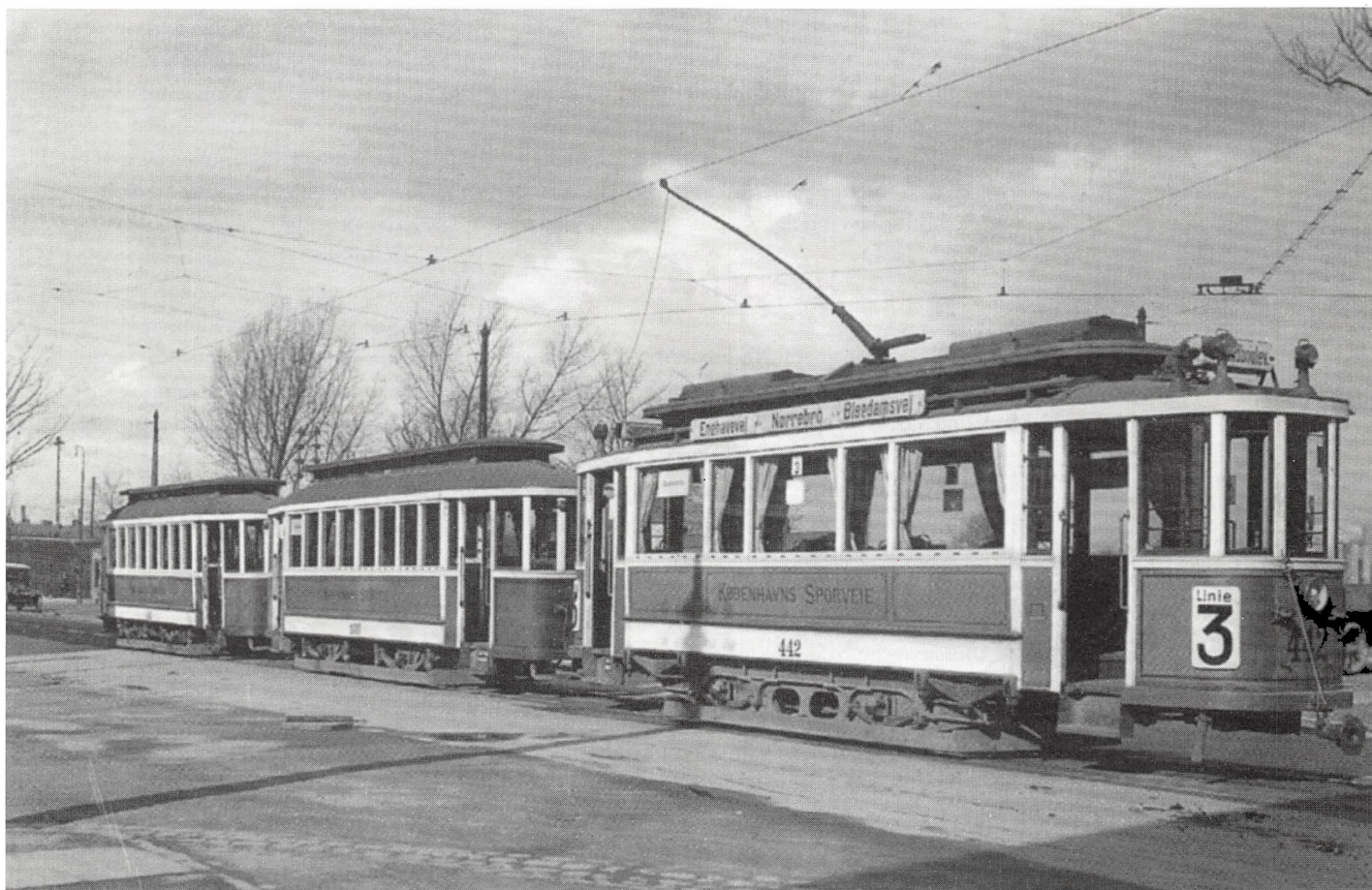
Sporvejene blev nu brugt til at føre an i byens vækst. Nettet udbyggedes til stadighed. Ikke bare i takt med byens vækst. Til tider også forud

for den. Spørgsmålet om overskud på driften var ikke længere så afgørende. De afgørende beslutninger skulle dog tages af den københavnske kommunalbestyrelse. For sporvejene var ikke et driftsselskab, men en del af den københavnske forvaltning på linie med f.eks. socialvæsenet eller hospitalsvæsenet. Det betød, at selv de mindste dispositioner og budgetdetaljer skulle godkendes af borgerrepræsentationen.

I hele sin kultur havde sporvejene visse ligheder med DSB. Der var en stor uniformsglæde i sporvejene. De enkelte stillingskategorier var ret skarpt adskilte. Der var således stor forskel på bikonduktører, vognstyrere, overvognstyrere, motorkonduktører og trafikmestre m.m. Streger på uniformerne markerede skellene.

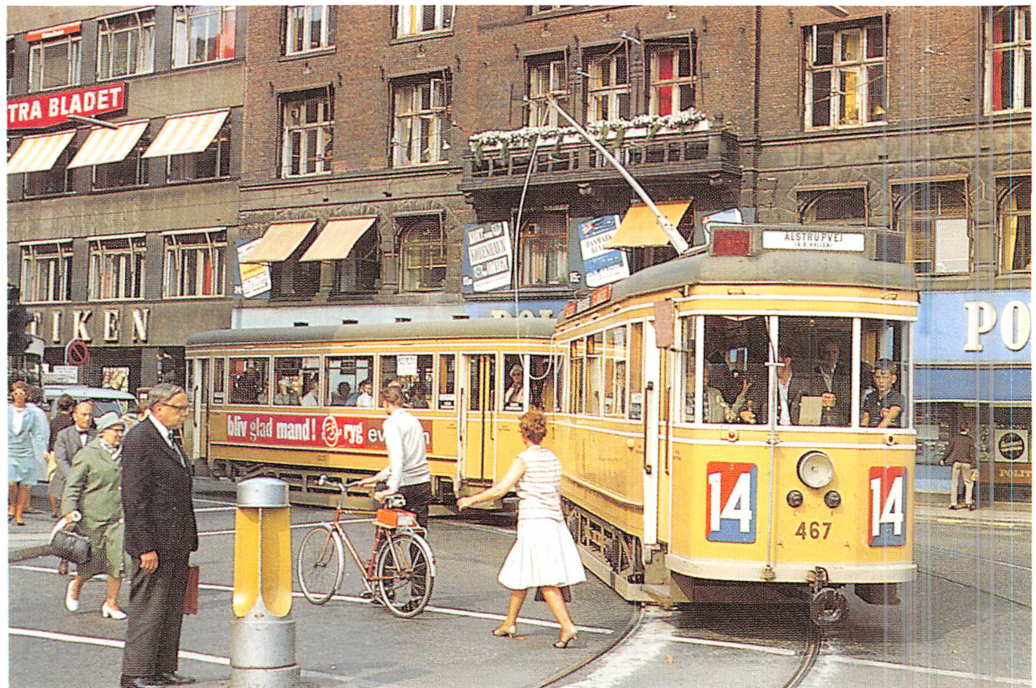
Sporvejsfunktionærerne var velorganiserede. Rødderne til deres organisation gik tilbage til 1880. Der var udviklet en rig kultur med musikliv, herunder eget hornorkester, teater, skakklub, idrætsforeninger og sociale ordninger med en

KS-vogntog ved Frederiksholm (Sydhavns Plads) 1927. Scandia byggede i 1915-20 25 tværsædede motorvogne og i 1916-20 100 tværsædede bivogne. Udrangeret 1965. HT-Museum

Vogntog bygget i 1940erne til dels af brugte materialer. Vogntoget ses her svinge fra Vester Voldgade ind på Rådhuspladsen. HT Museum

enke- og understøttelseskasse. Men først og fremmest havde man tidligt fået sporvejene til at betale pension til de ansatte ud af driften. Denne måde at løse pensionsfinansieringen vil altid gøre det vanskeligere at indskrænke en virksomhed, fordi pensionerne er faste udgifter. Og pensionerne kom efterhånden til at belaste de samlede udgifter betragteligt.

POUL HENNINGSEN

I 1919 overtog København Frederiksbergs sporveje. Sporvejene spillede nu en helt afgørende rolle i byens trafiksystem. Men vognparken blev ikke fornyet. I stedet satsede man på en ombygning af de eksisterende vogne fra tiden før 1. verdenskrig. Fra denne tid stammede flere typer. Den vigtigste af disse var motorvogn nr. 190. Fra 1903 og fremefter blev der bygget 265 af typen. Den blev i årene efter 1924 bygget om. Den var så uforgængelig, at de sidste først blev taget ud af drift i 1966.

Allerede i 1920erne var der én, der mere end antydede, at sporvejene var ved at udvikle sig til et beskæftigelsesprojekt med forældede og "udødelige sporvogne". Poul Henningsen skrev sarkastisk i 1924, da man indviede det store værksted på Enghavevej:

“Værkstedet, som har kostet 4 millioner, og som årlig sluger en Mængde Penge, beskæftiger sig udelukkende med at sætte ny Bag- og Forperroner paa gamle Sporvogne for derefter formodentlig senere at erstatte Midten af dem. Saa længe den nuværende Sporvejsdirektør sidder der, vil vi stadig køre rundt i de smukkeste muligt oplakerede Sporvogne, medens man Verden over kører i Omnibiler og for de faa Sporvejes Vedkommende i lange Boggievogne med Trykluftbremses og moderne Koblinger, der gør det muligt at køre hurtigt og behageligt trods Nødvendigheden af haard Bremsning. Der er ikke Tvivl om, at Sporvejsdirektøren er en ideel Leder af Reparationsafdelingen: Sirlig, pertentlig, økonomisk, opfindsom med Hensyn til Brugen af udrangerede Sager. Men ellers?”

BESÆTTELSEN

Man nåede aldrig op på et virkeligt omfattende nybyggeri af vogne. Ganske vist udviklede sporvejene i 1930erne nogle fine boggievogne, men man byggede ikke tilstrækkeligt til at forny hele vognparken. De 118 eksemplarer, som byggedes frem til 1941, blev kun et tilskud.

Endvidere drev sporvejene fra 1938 til 1963 sammen med NESAs nogle trolleybuslinier ad

Lyngbyvej.

Materiemangel under besættelsen satte en stopper for yderligere nybygninger. I stedet ombyggedes fra 1942 - 1947 gamle vogne til såkaldte "scrapvogne". Resultatet af ombygning-

gen blev i alt 44 motorvogne og 65 bivogne.

Sporvejenes betydning kulminerede under besættelsen. I 1940 havde Københavns sporveje ca. 160 millioner "passagerer", d.v.s. rejser. Dette tal voksede voldsomt i de følgende år og top-

*Bogiemotorvogn på Gyl-
denløvesgade/Farigmags-
gade. Der byggedes 1930-
1941 118 motorvogne og
83 bivogne af denne type.
HT Museum.*

pede i 1945 med 280 millioner "passagerer". Det var heldigt, at sporvejene var mindre sårbare for problemer med energiforsyning, gummi m.m. end biler. Men det var der ikke mange, der tænkte på, da freden brød ud.

Efter besættelsen faldt passagertallet gradvist til det i 1962 var nede på 1940-niveauet igen. Faldet skyldtes først og fremmest bilismens fremgang. Men det skyldtes også, at Københavns kommune var stort set færdigudbygget omkring 1950. Nu startede et fald i indbyggertallet: Et fald der først de allerseneste år er taget af i fart.

“DUKKELISE”

I en årrække blev sporvejsmateriellet med en mindre undtagelse overhovedet ikke fornyet. Undtagelsen udgjordes af 8 eksemplarer af typen "Dukkelise" fra 1949. Det var en meget kompliceret type. Den viste sig at være alt for dyr. Det så ud som om, man i Danmark havde tabt ingeniørmæssigt terræn på området.

I de fleste tilfælde krævede det 3 mand at betjene en forvogn og en bivogn. Stadigt mere nedslidte, gammeldags vogne måtte ustandseligt til reparation på forældede værksteder. Sporvejene gav beskæftigelse til omkring 5.000 mennesker - langt flere end hvad der med nyere vogne ville have været nødvendig. Det var en meget løn- og pensionstung virksomhed. Fremme i 1961-62 var udgifterne til lønninger og pension 81% af samtlige udgifter.

Rejsehastigheden faldt på grund af det voksende trafikmylder. Køreplanerne i 1964 opererede med 7 % længere rejsetid end i 1951.

Der var ikke tilstrækkelig vilje til at forny materiellet. Stemningen i borgerlige kredse og i pressen var ikke god overfor sporvognene. Berlingske Tidende talte om, at sporvognstrafik er "dyr, dårlig, uhumsk og langsom". Og BT jubledede d. 17. august 1953, da Gentofter tog afsked med sporvognene.

Gentoftes gamle sporvogne blev overtaget af København og brugt til at strække reserverne lidt endnu.

Ikke mindst de konservative i borgerrepræsentationen talte privatbilismens sag. De betragtede sporvognene som "gadens hellige køer", der besværede biltrafikken. De ville have smidigere

busser i stedet for sporvogne. De konservative hæmmede fornyelsen af sporvejene. Det forhindrede dem ikke i at antyde, at sporvejenes forældelse udtrykte kommunal og især socialdemokratisk ineffektivitet.

Socialdemokraterne må dog også bære hovedansvaret for, at der ikke blev taget initiativer på dette område. De havde nemlig majoritet i borgerrepræsentationen i 1950erne. Socialdemokraterne ønskede bevarelse af sporvognene. Men man veg tilbage for en grundlæggende fornyelse af en række grunde. I nogle år ventede man på en ny hovedstadsordning. Som ikke kom. Så håbede man, at en samfærdselskommission nedsat i 1954 førte til oprettelse af et trafiksselskab i hovedstadsområdet. Det skete ikke. Man håbede også, at staten ville investere i tunnelbaner. Det skete ikke.

Men det var også et problem ved en fornyelse, at man måtte vide, at den ville betyde tab af mange stillinger. Og indtil slutningen af 1950erne var der en betydelig generel arbejdsløshed.

DESPERATION

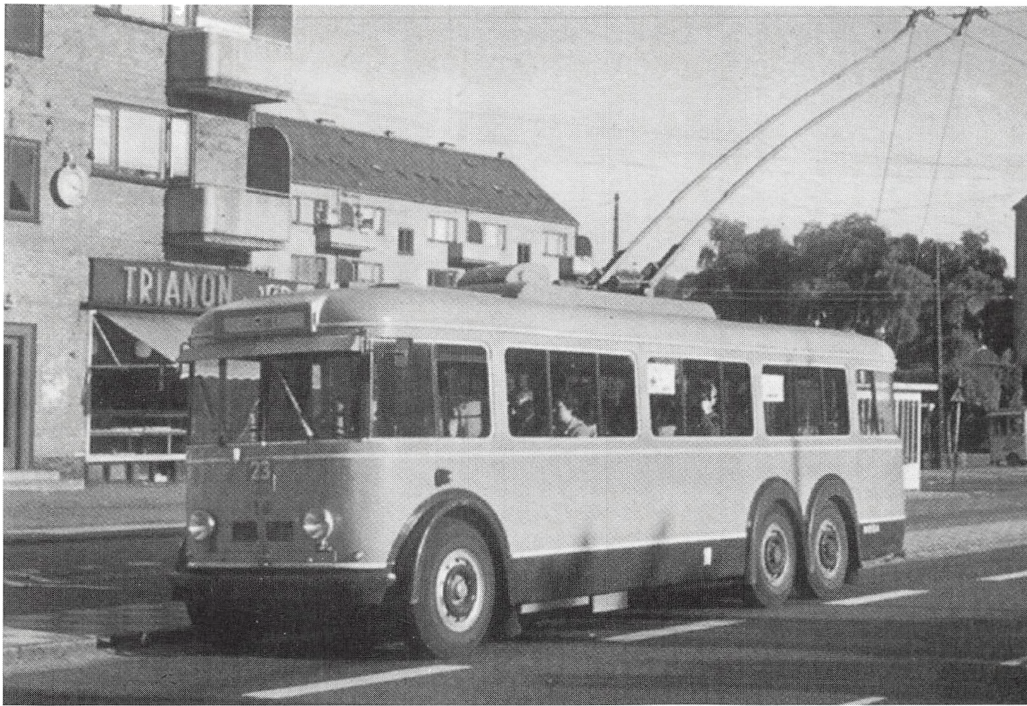
Alt hvad der skete i løbet af 1950erne var, at man anskaffede nogle busser og indviede enkelte buslinier. Men i det store og hele var situationen låst fast til 1959. Og sporvejenes underskud voksede, som man kunne forvente det.

Der var noget desperat over situationen, da sporvejsdirektør Ejnar Nielsen i 1959 skrev til magistraten, at det store antal sporvogne fra 1. verdenskrig eller før var "håbløst forældet og burde være kasseret for mange år siden". Mere end 500 vogne stammede fra før 1920. Af den samlede vognpark på 840 betegnedes 631 som kassable og 201 brugbare mens kun de 8 vogne bygget efter 2. verdenskrig var tidssvarende.

Sporvejene havde derudover mere end 200 busser. En femtedel var endnu 2-mandsbetjente. Også her var der tale om en del nedslidning og forældelse.

På baggrund af denne situation lykkedes det da at skaffe flertal for en beslutning om at forny vognparken over en årrække med 100 leddelte sporvogne fra Tyskland. Typen fik populært navnet "Frk. Düsseldorf". Det var en væsentlig

*Nesas trolleybus nr. 10 på Lyngbyvej ved Emdrupvej ca. 1960. Københavns sporveje og Nesa drev 1938-1963 i fællesskab trolleybuslinierne ad Lyngbyvej.
HT Museum*

fornyelse, men meget langt fra tilstrækkelig. Imidlertid taltes der på denne tid vældigt meget om anlæg af tunnelbaner og nye S-baner. Og det var jo en god begrundelse i kommunen for endnu engang at forsøge at lurepasse, så man ikke foretog sig for meget, der kunne belaste økonomien.

INITIATIV OG HANDLEKRAFT

Kommunevalget i 1962 førte til tilbagegang for socialdemokraterne. Partiet mistede sit absolutte flertal i borgerrepræsentationen. Sporvejsborgmesterposten blev overtaget af den tidligere kommunist Willy Brauer, der på dette tidspunkt valgtes af SF. Fremfor alt gjaldt det for Brauer - som for så mange der tiltræder en ny post - om "at komme igang", d.v.s at vise initiativ og handlekraft. For Brauer var det vigtigt at vise, at noget er kommunalt ikke betyder, at det er ineffektivt.

Trafikpolitisk havde Brauer på nogle punkter ofte været mere enig med de konservative end med socialdemokraterne. Brauer havde en positiv holdning til tunnelbaner og busser. Mens Willy Brauer endnu var kommunist havde han helt i overensstemmelse med kommunisternes

trafikpolitiske linie været en varm fortaler for tunnelbaner - som man jo kendte fra de store russiske byer. I starten af 1960'erne var der tilbagevendende diskussioner om at lave tunnelbaner i København. Så det var et godt tidspunkt for Brauer, da han blev såkaldt "sporvejsborgmester" som SF'er i 1962. Brauer kom til efter et socialdemokratisk valgnederlag og i en periode, hvor der var høj beskæftigelse og stærk økonomisk fremgang. Sporvejene var næsten kørt i sæk trods lapperier med de første "düsseldorfere". Omstændighederne kunne næppe være mere gunstige for en handlekraftig borgmester.

Brauer havde de samme forventninger om tunnelbaner som socialdemokraterne. Men i stedet for at lurepasse, mente man fra Brauers og andre busvenners side, at man fremmede udviklingen ved at indføre busser. Buslinier var lettere at omlægge end sporveje. De kunne lettere tilpasses nyt vejbyggeri. Nettet kunne også lægges tættere.

BRAUER OG WEIDEKAMP

I 1960'erne var der mange nye vejprojekter i København. Man vidste endnu ikke, at nogle af dem som f.eks. Sø-ringen aldrig ville blive til

noget. Busserne kunne derfor fremstå som en bedre egnet løsning i forbindelse med denne ombygning af byen.

Senere blev flexibiliteten også fremhævet som en fordel, da der blev tale om et fælles regionalt trafikelskab.

Brauer var en tilhænger af forskning og planlægning. Han ønskede igangsat en ny planlægning af den kollektive trafik. Det lykkedes uanset, at han og sporvejsdirektøren ikke var helt på bølgelængde.

I november 1962 forelå den såkaldte "planskitse for sporvejene". Brauer var ikke udelt tilfreds med denne planskitse. Planskitserne beskæftigede sig nemlig meget med sporvogne. Der var på dette tidspunkt taget 52 "düsseldorfere" i brug. Men endnu var der 450 sporvogne fra århundredets første årtier. Og sporvejene foreslog nu, at man bestilte yderligere 120 "düsseldorfere".

Brauer var endnu ikke fuldstændigt dogmatisk bustilhænger. Han erkendte, at bussificering i sig selv ikke medførte en bedre driftsøkonomi. Det var et synspunkt, han siden skulle ændre. Men det vigtigste for Brauer var, at der skete noget. "Planskitserne" lagde op til, at der blev indført busdrift på de såkaldte sekundære sporvognslinier. Kun på de 6 mest benyttede linier skulle

opretholdes sporvognsdrift. Det var radiale linier, der gik gennem de centrale bydele. Der blev advaret mod busser her.

Muligheden for etablering af hurtigbusser til omegnskommuner skulle undersøges. Takstsystemet skulle ændres, der skulle opføres nye værksteder og garager til busserne, og de bedste sporvognsanlæg skulle moderniseres. Investeringer ville i vidt omfang komme tilbage ved nedgang i de egentlige driftudgifter.

Planen var et kompromis, som blev drøftet i borgerrepræsentationen. Det var fortsat socialdemokraterne, der værnede stærkest om sporvognene. Ordfører Egon Weidekamp forsøgte at slå fast, at man skulle have sporvogne indtil man havde tunnelbaner:

"Skal vi ikke tone rent flag og erkende, at sporvognene ikke kan afskaffes, før u-baner har afløst dem! Det er ikke noget nyt standpunkt fra vor side."

Borgerrepræsentationen tiltrådte 27. juni 1963 planskitserne. De første nye busser af 300 ankom i 1964, og den 1. maj var de første 3 sporvognslinier omdannet til buslinier med omskolede sporvognsfolk bag rattene. 3 andre linier fulgte hurtigt efter.

I 1963 skete et vigtigt personskit, idet spor-

vejsdirektør Ejnar Nielsen gik af. Han blev erstattet med den busvenlige K.N. Andersen, der var Brauers jævnaldrende. Andersen var ingeniør, og han kom fra en stilling som rutebilchef i DSB. Det var ret usædvanligt, at man hentede ledere til Københavns kommune udefra.

KOMMUNAL LANGTIDS PLANLÆGNING

Nu fik Brauer den langtidsplanlægning, han så gerne ville have. Og den planlægning byggede på en forventning om, at vi i hovedstadsområdet fik et tunnelbanenet senest omkring 1980. I oktober 1965 forelå en rapport, der forudså total overgang til busdrift pr. 1. maj 1975. Alle remiser og værksteder kunne nedlægges. Dog blev Valby remise ombygget til busformål. Dertil kom 5 splinternye busanlæg.

Når langtidsplanen kunne tage principiel stilling til fordel for busdrift skyldes det, at man d. 1. november 1964 var gået over til busdrift på linie 13 og 19. Her prøvede man et nyt billetteringsystem med de såkaldte "poletter", det vil sige en slags mønter til at putte i en billetaumat. Det forkortede opholdet ved stoppestederne. Alt i alt blev busdriften på disse linier taget til indtægt for den konklusion, at busdrift var det meste rationelle. Det virkede ikke rigtigt, at Egon Weidekamp pegede på, at linie 13s linieføring ved bussificeringen var ændret, så sammenligningen haltede.

Langtidsplanen fra 1965 talte om forslag til en successiv ændring af sporvejenes linienet, efterhånden som tunnelbanenettet blev udbygget.

På denne tid forsøgte man at undgå leveringen af de sidste 38 "düsseldorfer". Forgæves, fordi man var kontraktligt forpligtet. Men man standse al yderligere rationalisering af sporvognene. Man satte heller ikke dobbelte poletaumater i dem, som man havde gjort i busserne.

PERSONALET

Sporvejspersonalet kritiserede langtidsplanen, fordi "det kørende personales forhold ikke var behandlet tilfredsstillende". Man kunne heller ikke tilslutte sig planens positive vurdering af de

hidtidige erfaringer med busser.

Bag sporvejsfunktionærernes modstand lå, at bussificeringen ville blive en meget hård omstilling for dele af personalet og hele virksomhedskulturen. De gamle skel mellem vognstyreere og konduktører ville forsvinde. For mange ældre vognstyreere ville det blive meget svært at skulle være buschauffører. Nogle af dem havde end ikke kørekort til bil. Desuden skulle de ved siden af at køre også til at billettere og tale med de sure passager, som naturligvis altid forekommer. For mange ældre funktionærer var det et valg mellem pest og kolera. Det var ikke nemt at uddannes til

To gamle vogntog mødes ved Højbro med Sankt Nikolaj kirke som baggrund. 1965.

HT Museum

buschauffør, når man var over 60. Men det var også skidt at gå af på pension før tiden. For så blev pensionen jo lavere end forventet.

Socialdemokraterne ydede fortsat modstand mod den totale overgang til busser. Egon Weidekamp pegede på, at busserne ikke havde samme komfort. Der blev også peget på, at beregningerne fra Brauer sammenlignede "gamle sporvogne og nye busser". Der blev endvidere peget på, at man risikerede en helt unødvendigt forceret omskoling af medarbejderne. Socialdemokraterne kritiserede også mere teknisk de beregninger om bl.a. pensioner, som blev lagt frem.

Men ved kommunalvalget i 1966 led Socialdemokratiet endnu en gang alvorlig tilbagegang. Brauer fik nu linie efter linie godkendt til overgang til busdrift. Bussificeringen foregik isoleret fra byplanmæssige overvejelser. I en kommunal forvaltning opsplittet i indbyrdes rivaliserende magistratsafdelinger var det ikke uforståeligt, hvis bussificeringen skete uden nærmere sammenhæng med andre tiltag i kommunen.

LUKKEDE VINDUER

Kasserede sporvogne var tidligere blevet skilt omhyggeligt ad på værkstederne. Materialerne var blevet genbrugt, hvis det var muligt. Men nu skete udrangeringen ved en simpel afbrænding under åben himmel i Sydhavnen - hvad der næppe var den miljømæssigt bedste metode.

Man fik indhentet et meget favorabelt tilbud på levering af nye engelske Leyland busser, som blev færdiggjort på danske DAB. At det drejede sig om en bustype med dårlig udluftning blev man først rigtig opmærksom på senere. I modsætning til sporvognene kunne busserne i sommervarme ikke åbne vinduer. Busserne kom til at miste mange passagerer i sommertiden, konstaterede sporvejenes årsberetning senere.

Nye tilbud på levering af sporvogne blev ikke indhentet. Ved denne stykvisе beslutningsproces blev borgerrepræsentationen først tvunget til en principiel stillingtagen på et tidspunkt, hvor overgangen var meget langt fremme.

I december 1968 fremlagdes et papir, ifølge hvilket man havde fået tilbud fra Alexandria, som ville overtage "düsseldorferne". Samtidig hævdede sporvejsledelsen overfor kommunalpo-

litikerne, at alle andre byer var ved at afvikle deres sporvogne - hvad der ikke var i overensstemmelse med virkeligheden. Så det kunne se ud som, det gjaldt om at sælge, mens der endnu var nogle, der ville have "frk. Düsseldorf". Den 24. april 1969 tiltrådte borgerrepræsentationen salget af 100 "düsseldorferne" til Alexandria. Hermed var overgangen til busser reelt blevet uigenkaldelig. Afviklingen blev fremskyndet så meget, at den kunne fuldbyrdes i 1972.

MUSEER OG BUSSE

Ingen af de gamle remiser blev indrettet til sporvejsmuseer. I stedet har man under mindre naturlige forhold senere fået opbygget sporvejsmuseer i Rødovre og på Skjoldenæsholm.

Det var for sent at vende om, da socialdemokraterne fik et godt kommunalvalg i 1970 og genvandt flertallet i borgerrepræsentationen. At Brauer forlod borgmesterposten til fordel for en radikal ændrede heller ikke på begivenhedernes gang.

For de ledende folk i KS så perspektivet nu helt anderledes ud end for de ældre sporvejsfunktionærer længere ned i hierarkiet. Blandt disse ledere var flere blevet nyomvendte bustilhængere. Det gjaldt nu om at bringe sig i position til karrierefremgang i et fremtidigt Hovedstadens Trafikselskab. Foreløbig havde man udarbejdet en plan, som omdannede sporvejene til et egentligt trafikelskab.

Personalet var gradvist blevet reduceret til mindre end halvdelen ved naturlig afgang, omskoling og overflytninger til andre kommunale arbejdspladser. Nogle fik plads i et nyoprettede parkeringskorps.

Nedgangen i passagertal standsede og vendte til en svag stigning. Driftsøkonomien var blevet bedre.

I 1974 blev de københavnske busser overført til det nydannede Hovedstadens trafikelskab (HT) med K. N. Andersen som direktør. Herved fik man da endelig et trafikelskab fælles for hele regionen.

Alt i alt tilsyneladende en vældig succes for Brauer og K.N. Andersen. Brauers lederevner var i mellemtiden blevet anerkendt ved, at han var blevet direktør på et nyt tidens tegn, Kom-

munekemi i Nyborg. Det var et af udtrykkene for en ny miljøbevidsthed. Netop den som havde været fraværende ved bussificeringen i København.

STEMNINGSSKIFTET

Selv om Brauer og Andersen af mange blev anset for at være dygtige administratorer, så var det ikke alle, der hyldede dem. Den ny bevidsthed, der slog igennem på mange områder i slutningen af 1960'erne, viste sig også på den kollektive trafikks område. Trafikforskeren Michael Varming var fra 1967 gået ind i debatten til forsvar for sporvognene i bl.a. Politiken. Allerede i 1969 fik Politiken den opfattelse, at sporvogne var hurtigere end busser.

Græsrods miljøorganisationen NOAH blev stiftet i 1969. Året efter gik Michael Varming ind i denne organisation og brugte den som platform for sine synspunkter, bl.a. med NOAH-bogen: "Det ku' være skønt" fra 1971, der præsenterede de seneste nyheder på sporvejsområdet fra bl.a. Tyskland.

Omkring 1970 gik gassen af de store vejprojekter i hovedstadsområdet, hvorfor Michael Varmings opfattelse af sporvognene som et konstruktivt indslag i byens struktur var blevet mere realistisk. Bussernes største aktiv - deres flexibilitet med hensyn til linieføringer - var på vej til at blive mindre betydningsfuldt.

PRIVAT EJERSKAB

Hele stemningen var allerede begyndt at vende, da linie 2 i oktober 1969 overgik til busdrift. Da blev folkerumsbygningen på Brønshøj Torv overmalet med store bogstaver: "KS-BUS=cancer", Og året efter påpegede Ingeniørens ugeblad, at vi i Danmark lader bilerne fordrive sporvognene, mens man i udlandet går den modsatte vej og indpasser sporvognene i den overordnede planlægning.

Der er senere blevet lettet på bussernes særlige problemer ved, at de har fået egen bane mange steder og udsvingsret fra stoppestederne. Og nyere typer fra bl.a. Volvo har skabt bedre indeklimatiske forhold.

Men den i og for sig meget naturlige etablering

af HT har vist sig at have indbygget en achilleshæl for den bygning af et trafikalt imperium, som K.N. Andersen indledte. Mens KS var beskyttet af sporvejenes kommunale ejer, så fik HT ikke andet end et svagt Hovedstadsråd at søge beskyttelse hos. Igen manglede bestræbelserne på at få saneret den administrative struktur i regionen tilstrækkelig styrke. Hovedstadsrådet er nu nedlagt og det politisk set værgeløse HT er blevet pålagt at privatisere 45 % af busdriften inden 1994. Dermed er vi ved at slutte cirklen: Den kollektive overfladef trafik startede privat i København og er nu på vej tilbage til privat ejerskab.

HVORFOR BLEV SPORVOGNENE AFSKAFFET?

København har fået lidt af en særstilling ved hverken at have sporvogne, lette bybaner eller tunnelbaner. København kan på dette område bedre sammenlignes med Athen, Dublin, Luxembourg, Reykjavik og Tirana end med Amsterdam, Helsinki, London, Oslo, Paris, Rom, Stockholm, Wien og Zürich samt en lang række andre byer, herunder Gøteborg og Nürnberg. Østberlin har hele tiden haft sporvogne. Linierne forlænges nu ind i Vestberlin, hvor man samtidig etablerer flere nye linier.

Når København kom i sin særlige situation er det ikke først og fremmest på grund af isolerede fordele ved busser overfor sporvogne. De økonomiske beregninger over virkningerne af den ene eller anden løsning var diskutabel og blev diskuteret. Fordelen lå først og fremmest i at man kom af med den forældede del af sporvognsparken. Men det kunne man jo også have nået ved at skifte til moderne sporvogne.

Busserne var ikke nogen helt indiskutabel gevinst i kørehastighed. Nogen entydig succès med hensyn til komfort har busserne heller ikke været. Og omlægningen til busser blev hårdere for sporvejsfunktionærerne end en udvikling efter Ejnar Nielsens Planskitse fra 1962 ville have været.

MILJØHENSYN

Set med eftertidens øjne er det påfaldende, hvor lille en rolle miljøhensyn spillede i datidens debat. Til gengæld spillede overvejelser om tunnelbaner og den administrative struktur måske en alt for stor rolle. Både i 1950'erne og 1960'erne tænkte man trafik i hovedstadsregionen med en forventning om, at der ville komme tunnelbaner og en administrativ nyordning. Socialdemokraterne holdt (for længe?) en fornyelse af sporvejene tilbage, hvorefter Brauer (for hurtigt?) gennemførte overgangen til busser. Begge parter handlede under en usikker forventning om, at der da måtte komme noget nyt, fordi det eksisterende på mange måder var problemfyldt. Hermed har vi endnu et eksempel blandt en lang række på, at beslutningsprocesserne i hovedstadsområdet bliver mere tilfældige end nødvendigt, fordi kompetencen over fælles problemer er spredt på mange beslutningscentre, der lurer på hinanden.

Formentlig må man også se overgangen til busser som et eksempel blandt en række (f.eks. de store såkaldte betonbyggerier og hastige nedrivninger af gamle bygninger i mange købstæders centre) på, at man i 1960'erne pludselige voldsomme vækst ofte "moderniserede" og "planlagde" som reaktion på nogle af alle de ting, som man tilbage i en mindre velstående tid havde irriteret sig over. Som generaler ofte fører fortidens krige, således "planlægges" der ofte med øjnene solidt plantet i bakspejlet.

Transport på skinner fremstod i 1960'erne som forældet. Det gjaldt både for jernbaner og sporveje.

Det gjorde det næppe heller bedre, at sporvejs-teknikken historisk havde været præget af Tyskland og især hørte tysk kultur til. Efter 1950'ernes presse at dømmes var Københavns gamle, støjende og ret ubekvemme sporvogne i alt for høj grad et symbol på alt det, man ønskede, at velstandsstigningen ville føre os væk fra. FDM og andre talerør for bilisterne lagde ikke fingrene imellem. Man var ikke tilstrækkeligt opmærksom på, at der faktisk var udviklet meget moderne sporvejsteknik i udlandet.

Vejtransport og busdrift lignede mere forholdene i Amerika, hvor private sporveje i stort

omfang var nedlagt, bl.a. fordi benzinselskaberne opkøbte linier til nedlæggelse. Busser og privatbiler var fremskridt. Det tilsyneladende rationelle dyrkedes irrationelt. Busser var symboler på det moderne.

Der er formentlig kun ét argument til fordel for busløsningen, der ikke har været til at diskutere. Den er mere flexibel. Det er jo meget rart - selv om flere af de 6 radiale sporvognslinier, som skulle bevares efter planskitsen, overhovedet ikke har ændret rute efter, at de blev bussificeret. Flexibiliteten skal så vejes overfor miljøhensynet.

Trolleybussen er det, der kommer nærmest til at forlige de to hensyn. Trolleybussen er ikke bundet til skinner og tager samtidig miljøhensyn.

HISTORIENS LUNER

Historien kan være underfundig. SFeren og den tidligere kommunist, Brauer, gennemførte under borgerlig begejstring et bidrag til Københavns forurening, hvorefter han blev direktør for kommunekemi. En bemærkelsesværdig karriere. Til gengæld er det nu en yngre SFer, der som miljøborgmester i København er med til at pege på problemet med busserne.

Den skarpeste og bedste kritiker af bussificeringen var såmænd Egon Weidekamp. Hans forsvaret for sporvogne blev senere fulgt op af NOAH. Så også på forsvarssiden finder vi nogle, der ellers nok må siges at være umage sengekammerater.

Nu tales der om retablering af sporveje i København. Men man er bekymret over, at man måske ikke længere kan finde kvalificeret arbejdskraft til lægning af skinner. HT kan dog trøste med, at denne arbejdskraft findes i det ellers så miljøhærgede, forhenværende kommunistiske Østtyskland.

Men det bliver nu el-drevne trolleybusser, der i første omgang skal bidrage til forbedring af den københavnske luft.

Skal vi opleve virkeliggørelsen af Poul Henningsens vision fra 1924 om et trolleybus-system suppleret med enkelte moderne sporvogne med 3/4 århundredes forsinkelse?

G rundloven af 1953

Grundlovsrevision er i Danmark ingen dagligdags foreteelse, og den 5. juni er det således 40 år siden, at grundloven af 1953 blev stadfæstet. Den blev til efter en langvarig forhandlingsproces, der løb helt fra Forfatningskommissionens nedsættelse i februar 1946 til januar 1953, hvor det færdige forslag forelå.

Kravet om enighed mellem i hvert fald de fire store partier og dermed om utallige forlig gjorde forhandlingerne til et lærestykke for efterkrigstidens generation af politikere. Drøftelserne udspillede sig i den mindretallets epoke, der tog sin begyndelse i 1945. Det betød omvendt, at et forlig først kunne gennemføres, når de politiske realiteter tvang parterne til at slække på deres parlamentariske idealer, hvilket først skete, da ministeriet Erik Eriksen kom til magten i 1950. De borgerlige partier sikrede sig regeringsmagten i tre år ved at genoptage det grundlovsspørgsmål, som siden 1946 havde ligget begravet i Forfatningskommissionen.

Ganske vist knagede det i perioder slemt i fugerne i både Venstre og Det konservative Folkeparti, hvor adskillige tog til orde imod grund-

Kandidatstipendiat, cand.mag. Søren Eigaard, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet udsender i begyndelsen af juni en bog om grundloven af 1953, der i år kan fejre 40 års jubilæum.

Bogen kaster nyt lys over grundlovsforhandlingerne og inddrager hidtil ubenyttet materiale, bl.a. Forfatningskommissionens arkiv. I denne artikel beskæftiger han sig navnlig med tiden efter det politiske forlig om grundloven i januar 1953, hvor det for politikerne handlede om at få grundlovsforslaget vedtaget ved folkeafstemningen den 28. maj 1953.

lovsinitiativet, men det lykkedes alligevel for statsminister Erik Eriksen at gennemføre sin vilje. Ikke mindst fordi de radikale var rede til at frede regeringen så længe, der forhandlede om grundloven.

Det grundlovsforslag, der i begyndelsen af 1953 så dagens lys, var med statsminister Erik Eriksens ord ingen milepæl, som det havde været tilfældet i 1849 og 1915, men snarere "en langt mere beskedne vejsten". Den brød ikke med fortiden, men ajourførte i stedet en række paragraffer, så de passede til 1950ernes virkelighed.

De mest betydningsfulde ændringer lå i overgangen til etkammerssystemet, parlamentarismens grundlovsfæstelse, introduktionen af folkeafstemningsprincippet og indførelsen af den (betingede) kvindelige tronfølge. Dertil må føjes løfteparagraffen om etableringen af ombudsmandsinstitutionen og den nye paragraf 20, der tog højde for en fremtidig suverænitetsafgivelse.

VALGKAMPEN

Det blev nogle hektiske vinter- og forårsmåne-

Profiler fra Forfatningskommissionen. Fra venstre Hans Hedtoft, Holger Eriksen, Carl Rastings, Vilhelm Buhl, Ole Bjørn Kraft og Julius Bomholt. Det konservative folketingsmedlem Carl Rastings deltog kun i forhandlingernes slutfase som partiets juridiske ekspert i sin egenskab af statsretsprofessor. (ABA).

der i 1953. Først forhandlede man sig frem til et grundlovsforslag, som blev fremlagt i Folketinget og dernæst i Landstinget, og bagefter gjorde partierne sig rede til rigsdagsvalgene i slutningen af april. Sideløbende med grundlovsdebatten og valgkampen kom døgnets politik, og netop i første halvdel 1953 skærpedes modsætningerne mellem regeringen og Socialdemokratiet.

Regeringens fredningstid var forbi med vedtagelsen af grundlovsforslaget. Ganske vist måtte de fem forligspartier - Venstre, Det konservative Folkeparti, Socialdemokratiet, Det radikale Venstre og Retsforbundet - holde sammen til efter folkeafstemningen den 28. maj, men kun om grundlovssagen. På alle andre områder var jagten for længst gået ind, og selv statsministeren erklærede, at valget den 21. april ikke drejede sig om grundloven, men om den almindelige politik. Venstre og konservative sagde rent ud, at "valget står mellem regeringens frigørelsespolitik og socialdemokratisk kontrolpolitik".

Socialdemokratiet havde siden januar forstærket sine angreb på regeringen. Partiet måtte profilere sig i kølvandet på et forlig om grundloven, som ikke alle socialdemokrater var tilfredse med. Samtidig måtte det søge en åbning i forhold til Det radikale Venstre, der trofast havde skærmet regeringen af, fordi partiet prioriterede en ny

grundlov højere end andre spørgsmål. Efter folkeafstemningen ville der imidlertid foreligge en ny situation, hvor de radikale måske kunne bringes tilbage i sin førkrigsrolle som støtteparti for Socialdemokratiet.

Resultatet blev først en skærpelse af fronterne i udenrigs- og forsvarspolitikken, dernæst i indenrigspolitikken, og rækkefølgen var nøje afstemt efter de signaler, som de radikale havde udsendt omkring årsskiftet 1952-53. I midten af januar tilsluttede Hans Hedtoft sig således - lidt forsinket - den voksende offentlige kritik af udenrigsminister Ole Bjørn Kraft, der på NATOs rådsmøde i december 1952 havde tiltrådt en resolution om moralsk støtte til Frankrigs kamp i Indokina. Det var skete uden at spørge det udenrigspolitiske nævn.

Her lå en første mulighed for at så tvivl om en udenrigspolitisk linie, som mange socialdemokrater i virkeligheden aldrig helt havde affundet sig med, men som partiledelsen med tilslutningen til NATO i 1949 reelt havde gennemtruffet.

Regeringen turde i den givne situation umiddelbart før grundlovsforslagets behandling i Rigsdagen ikke tage en konflikt med de radikale og socialdemokraterne. Stik mod sin natur måtte udenrigsminister Ole Bjørn Kraft derfor krybe til korset og love bod og bedring.

Det blev dog ikke ved det ene sammenstød. Socialdemokratiet antydede ligeledes, at aftalen om en forlængelse af de værnepligtiges tjenestetid til 18 måneder burde overvejes påny på grund af muligheden for skærpede NATO-krav til Danmark, både om afgivelse af flere tropper og stationering af fly på dansk jord. Partiet prøvede derfor flere gange at rejse en politisk storm mod forsvarsminister Harald Petersen, men uden held, fordi de radikale NATO-modstandere fortsat beskyttede regeringen, eller måske snarere grundlovsforslaget.

Hverken regering eller opposition ønskede at lægge sig ud med de radikale, som tværtimod var ombejlet fra begge sider under hele valgkampen. I den situation lykkedes det som sædvanlig for de radikale "rigsmæglingsmænd" Bertel Dahlgaard og Jørgen Jørgensen at placere sig centralt, og de spillede deres kort rigtigt. Som det vil vides, gik grundloven igennem, og det blev sene-

re til et nej i stationeringsspørgsmålet.

Valgkampen drejede sig dog ikke udelukkende om udenrigs- og forsvarspolitik. Som tidligere nævnt var enhver tanke om politisk borgfred for at sikre grundlovsforslaget afvist af alle partier ud fra den betragtning, at hvis det faldt ved afstemningen den 28. maj, ville valgresultatet den 21. april gøre den nyvalgte rigsdag til en almindelig politisk forsamling, der kunne sidde i fire år.

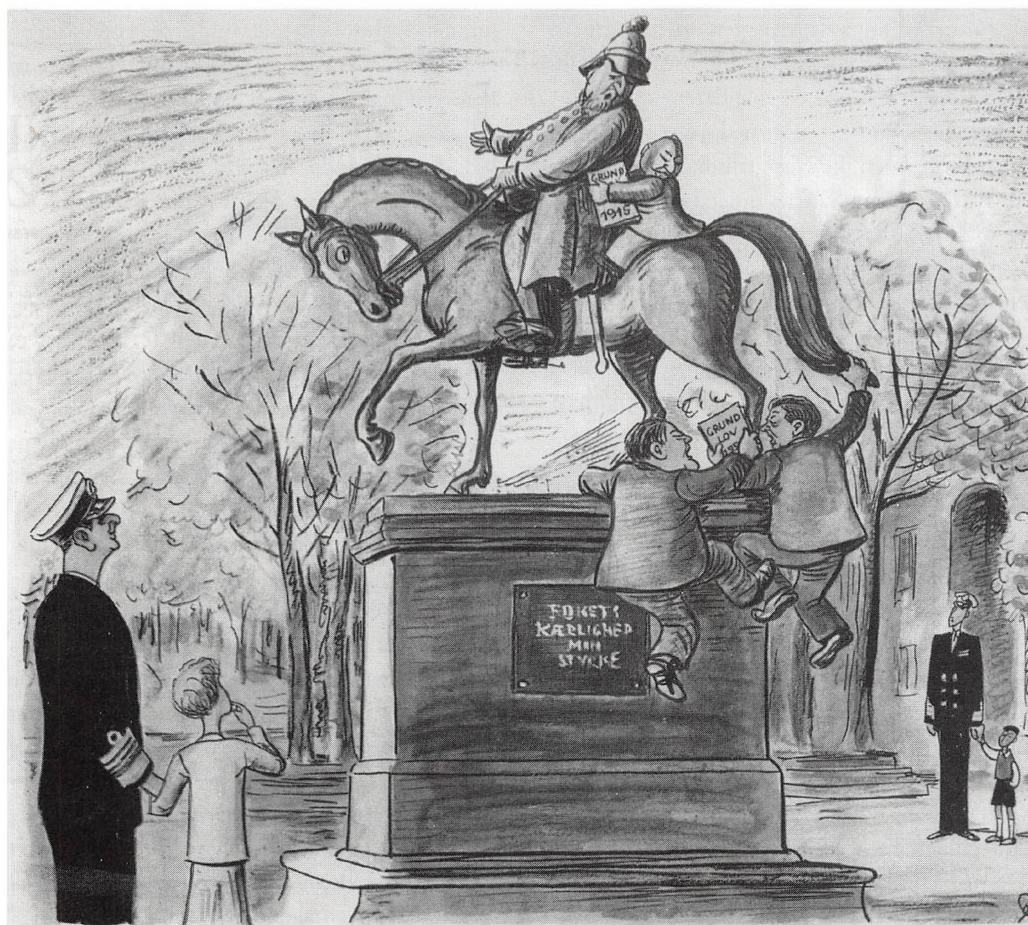
I den situation bragte Socialdemokratiet det forslag om folkepension frem, der siden er tillagt en afgørende betydning, både for aprilvalget og især for det følgende valg i september. På et tidspunkt, hvor antallet af ældre vælgere var stigende, ville et sådan forslag kunne skaffe en mandatgevinst, også fordi regeringen tøvede med at gå ind i debatten.

Under valgkampen udspillede sig samtidig en kamp om æren for grundlovsforslagets tilblivelse. Efter som det i bund og grund var resultatet

af et kompromis, hagede de enkelte partier sig særlig fast i de krav, som de havde fået indføjet. Julius Bomholt sagde, at det var "en god socialdemokratisk grundlov", hvilket vakte bekymring i regeringspartierne. Thi hvordan forklare de borgerlige vælgere, at de burde stemme for sådan en forfatning?

Bekymringen blev ikke mindre, når Hans Hedtoft tilføjede, at grundloven "med dens bekendelse til den sociale velfærdsstat i modsætning til den liberal-kapitalistiske stat sammen med alle de øvrige fremskridt er en indrømmelse til Socialdemokratiets synspunkter, som man ikke havde troet mulig for blot to år siden".

Hvor forståelige disse udtalelser end var ud fra et agitatorisk synspunkt, stødte de derfor på modstand fra regeringen. Erik Eriksen manede til mådehold og advarede imod, at noget parti "tog patent" på forslaget. Det kunne, sagde statsministeren, "påvirke mange vælgers reaktioner"

Jensenius havde i Blæksprutten 1952 følgende kommentar til rivaliseringen mellem Erik Eriksen og Hans Hedtoft om rollen som grundlovsfader. Bagved Frederik Folkeker sidder den radikale konseilspræsident C. Th. Zahle, der underskrev grundloven i 1915.

ved folkeafstemningen, og han tænkte sikkert mest på sine egne vælgere i den sammenhæng.

Regeringspartierne tog dog selv ivrigt del i kampen, ikke mindst Det konservative Folkeparti, som havde behov for at profilere sig i forhold til Venstre. Partiet slog derfor især på den sikring af ejendomsretten, der lå i revisionen af ekspropriationsbestemmelserne samt på den betingede kvindelige tronfølge. Det havde været ultimative konservative krav, som de øvrige havde bøjet sig for.

FOLKETINGSVALGET

Folketingsvalget den 21. april var et bekræftelsesvalg. Resultatet blev en socialdemokratisk fremgang fra 59 til 61, de radikale gik fra 12 til 13 og Venstre fra 32 til 33. De konservative mistede derimod et enkelt mandat og stod derefter på 26, Retsforbundet mistede tre og endte på ni, mens DKP uforandret fik 7.

Dengang hed det magiske tal i dansk politik 59, fordi det angav ligevægten mellem de to blokke, og den grænse havde oppositionspartiet altså forceret med sine 61 mandater.

Resultatet varslede dermed et fremtidigt systemskifte, men ikke før grundloven var kommet sikkert i havn. Således udlagde de radikale i hvert fald teksten efter valget, og sådan blev det.

Det skete dog først, efter at regeringen havde demissioneret, selv om Erik Eriksen blot to dage før valget havde bedyret, at han ikke havde "til sinds at løbe af plads", hvis resultatet gav mulighed for at fortsætte. Demissionen viste imidlertid hans store taktiske evner, fordi den tvang de radikale til at vælge side.

Under forhandlingerne hos kongen havde Socialdemokratiet ganske vist krævet en socialdemokratisk regering, men havde derefter tilføjet, at det var acceptabelt, hvis det først skete efter grundlovens stadfæstelse. En sådan løsning var selvfølgelig helt uacceptabel for regeringen og også for de radikale, vel vidende at det ville bringe grundloven i fare, hvis de borgerlige vælgere ved afstemningen gik til stemmeurnerne med en viden om, at Socialdemokratiet et par dage senere ville overtage magten.

Det pres, Erik Eriksen ved sin resolute tilbagetræden lagde på de radikale, virkede efter hen-

sigten, idet midterpartiet efter en uges forhandlinger kastede loddet på en borgerlig regering. Spørgsmålet om et eventuelt regeringsskifte burde "ikke tages op til behandling på nærværende tidspunkt", som Bertel Dahlgaard og Jørgen Jørgensen på Amalienborg udtrykte det over for kongen. De følte sig sikre på, at forslaget kunne godkendes af vælgerne, hvis det blev præsenteret af en borgerlig regering.

LANDSTINGSVALGET

Landstingets dage var efter alt at dømme talte, og det sidste landstingsvalg, som valgmandene afgjorde den 28. april, gav ikke de store forskydninger. Der skete kun den ændring, at DKP mistede sit eneste mandat, mens de konservative vandt et.

Valgets clou var dog den sælsomme historie bag kommunisternes mandattab. De måtte vige pladsen, fordi Det radikale Venstre og Retsforbundet i sidste øjeblik under valghandlingen endedes om at "dele" et mandat, hvilket rakte til flere valgmandsstemmer end DKP. Aftalen gik ud på, at Retsforbundets kandidat, Helge Madsen, kunne sidde til oktober, hvorefter han, såfremt Landstinget blev bevaret, skulle afløses af den radikale Vilhelm Olsen. Denne førstesuppleant var sporvognskonduktør, og Berlingske Tidendes reporter var ikke sen til at fange det komiske i situationen, når han for sine læsere udmaledede, at Vilhelm Olsen "kører i øvrigt med toeren og passerer således flere gange om dagen Christiansborg, og enhver kan vel så gætte hans tanker, når han passerer her i den kommende tid..."

Historien om stemmedelingen højnede langt fra omdømmet så kort før lukketid, og Landstinget fik altså ikke den elegante sortie, som medlemmerne kunne have ønsket sig.

Landstingets største opgave i den kommende måned blev en ny godkendelse af forslaget, der efter de overståede valg atter skulle omkring Folketing og Landsting. Derefter kunne de nyvalgte landstingsmedlemmer belave sig på at forlade Christiansborg, når der engang til efteråret havde været afholdt nyvalg. Forudsat at grundlovsforslaget blev vedtaget den 28. maj.

Venstre-vikingerne's saga

20/2 53: Fiskeriminister Knud Rée har i en tale henstillet til oppositionen at undlade at kritisere grundlovsforslaget.

Som man nu var over kyndelmisse, og klatsne fulgte knirkefrost, blev alle i Erik fra Ringes lejr fangen af en sær egenfryd. Knud Sildebinder havde med megen snilde lært bersærkerne at tolke toner til Eriks pris, og sidenhen drog lurspilshirden landet rundt, at hvermand kunne høre velgjort gernings glammende gjaldertoner.

Kom det sig nu, at nogenmand ikke var sindet at lægge øre til slig skratstøj og derfor lod sin stemme høre, bød Knud Sildebinder sine lurblæsere lægge lunger til, at misundsk mundlæder lammedes derved.

— Men borte over bakkerne sad Hans den Røde med fingrene i ørene og lagde raad op.

MODSTANDERNE SAMLER SIG

Med rigsdagsvalget vel overstået kunne debatten forud for folkeafstemningen for alvor gå i gang.

Bag forslaget stod som nævnt Folketingets fem "demokratiske" partier, som de yndede at kalde sig i en fælles afstandtagen fra DKP. Kun en forhastet socialdemokratisk mistillidsdagsorden til regeringen i begyndelsen af maj truede med at

Det bekymrede regeringspartierne, når

socialdemokraterne talte om "en god socialdemokratisk grundlov", men på den anden side ønskede man heller ikke, at det store oppositionsparti gik i den modsatte grøft og begyndte at kritisere forslaget, da det kunne skade lige så meget. Særlig Knud Sildebinder alias fiskeriminister Knud Rée gik i rette med oppositionens håndtering af den penible sag.

(Bo Bojesen: Årets tegninger i Politiken 1953).

De har ansvaret:
STEM JA
til GRUNDLOVEN
den 28. maj

**SOCIALDEMOKRATIET
VENSTRE
DET KONSERVATIVE FOLKEPARTI
DET RADIKALE VENSTRE
DANMARKS RETSFORBUND**

Felles agitationsplakat fra de fem partier bag grundlovsforslaget.

Generelt lykkedes det for partierne at holde det felles fødslag gennem hele kampagnen. (ABA).

Modsatte side:

Politikens Hus klar til afstemningen den 28. maj. På den udbyggede balkon forrest i billedet optrådte om aftenen populære kunstnere som Osvald Helmuth, Ib Schønberg, Elga Olga og Peter Malberg. Ind i mellem vistes film på det hvide lærred, mens den tusindtallige skare nede på Rådhuspladsen ventede på resultatet. På den led blev folkeafstemningen, ligesom folketingsvalgene, en københavnerbegivenhed. (PolFoto).

slå skår i sammenholdet, men også i den situation lykkedes det de radikale at afværge en regeringskrise.

Sammenholdet betød, at flertallet af landets aviser støttede revisionen, idet begrebet parti-
presse endnu var dækkende for avisernes holdninger. Af de større aviser stod Jyllands-Posten alene i sin afvisning af forslaget. Avisen havde hele tiden kritiseret navnlig nedlæggelsen af Landstinget og havde tidligt kaldt forhandlingerne for spild af kostbar tid og penge. Frem til den 28. maj blev avisen talerør for, hvad der kan karakteriseres som nejsigernes forsøg på at rejse en slagkraftig modbevægelse.

Under forhandlingerne havde der ofte rejst sig røster mod revisionen, og de til kommissionen tilknyttede juridiske professorer, Poul Andersen og Alf Ross, havde i betænkningen og i pressen skarpt kritiseret forslaget, men først i den sidste måned op til folkeafstemningen indledtes en målrettet nej-kampagne.

Jyllands-Posten satte fingeren på politikernes ømmeste punkt, frygten for vælgerens ligegyldighed, og det fremhævedes, at politikerne var ude af trit med vælgerne. Partierne havde i den sidste fase forceret sagen igennem og regnede med, at de i løbet af en kort, intensiv kampagne kunne presse vælgerne til at stemme ja. Efter avisens mening lignede det en kampagne af "jern-tæppe-tilsnit", fordi politikerne med forslaget ikke opfyldte noget vælgerønske, men tværtimod prøvede at tvinge vælgerne på plads. Forslaget burde udsættes mindst et år for at give plads til "en grundig debat ude i befolkningen, i stedet for at de ved en hidsig to ugers heppeagitation narkotiseres til at stemme ja".

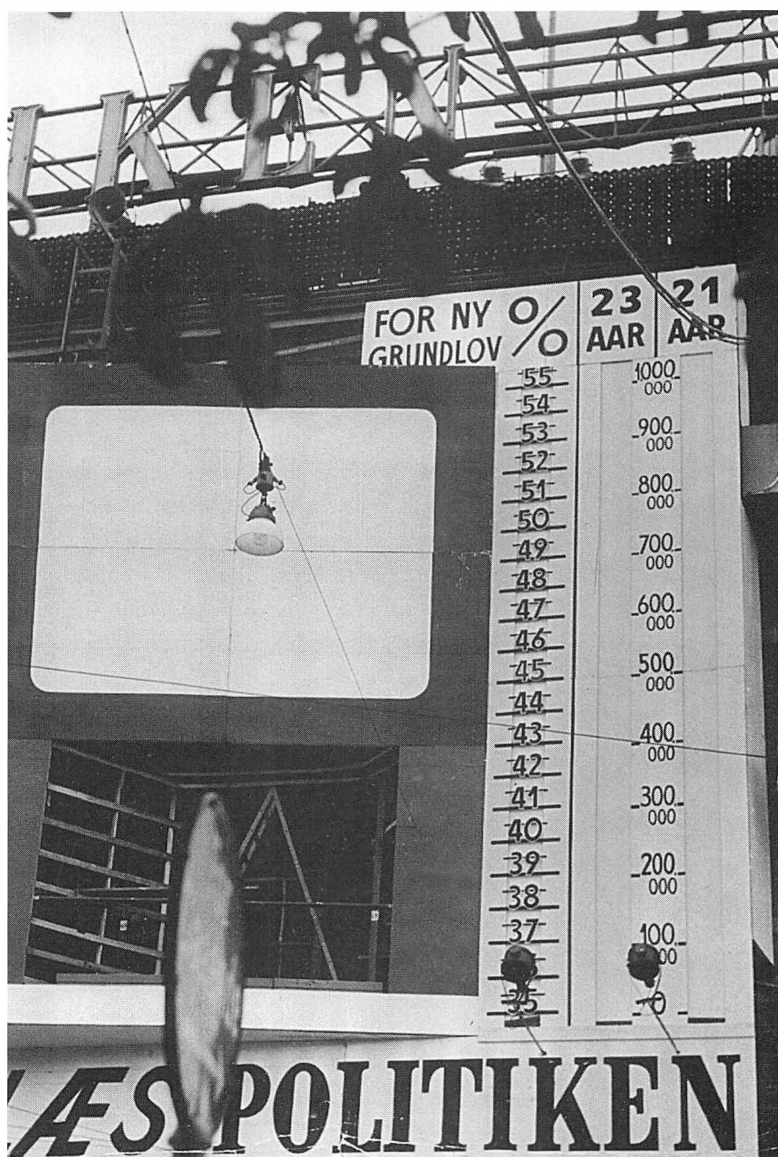
Kampagnen havde øget sin slagkraft, da Jyllands-Posten den 2. marts aftrykte en kronik af forhenværende statsminister Knud Kristensen, der i stærke vendinger angreb grundlovsforslaget. Det vakte naturligvis opstandelse, når en tidligere statsminister så voldsomt undsagde sig sit gamle parti og dermed ikke mindst sin efterfølger, der frem for nogen personificerede den nye grundlov. Og det blev langt fra det sidste ord i sagen.

I virkeligheden udtrykte Knud Kristensen blot i jævne vendinger en kritik, som i årevis havde lydt fra borgerlige modstandere, og der var i den

forstand intet originalt i hans indvendinger. Det var alt sammen hørt før, men han ramte utvivlsomt med betydelig styrke, når han slog på den tilsyneladende dybe mistillid til Rigsdagen og de politiske partier. Meningsmålingerne fra Gallup havde længe peget på, at interessen for grundloven ikke var stor blandt vælgerne.

Efter rigsdagsvalget indledte Knud Kristensen sin færd rundt i landets forsamlingshuse, og selv om Venstrepressen prøvede, kunne han ikke ties ihjel. Han blev frontfiguren i den borgerlige nej-kampagne.

Sideløbende blev der taget andre initiativer. Der blev udgivet pjecer og skrevet artikler til avi-

Sejren er hjemme! Medlemmer af regeringen drager i fællesskab et lettelsens suk, efter resultatet af folkeafstemningen forelå natten mellem den 28. og 29. maj. Siddende fra venstre arbejds- og socialminister Poul Sørensen, statsminister Erik Eriksen og indenrigs- og boligminister Aksel Møller. Stående fra venstre kirkeminister Carl Hermansen, trafikminister Jørgen Jørgensen (Ullerup), handelsminister Åge Rytter og justitsminister Helga Pedersen. Navnlige Erik Eriksen synes lettet over resultatet. (KB).

serne, og ikke mindst skibsreder A.P. Møller deltog flittigt i debatten. Det fik Social-Demokraten til at angribe "grundlovsmodstandernes alliance, bestående af storkapitalen, repræsenteret af A.P. Møller, det sureste bagstræb, repræsenteret af Knud Kristensen og Moskva-diktaturet, repræsenteret af Aksel Larsen". Fra Folketingets talerstol tilføjede Julius Bomholt, hvis A.P. Møllers karriere havde "været afhængig af hans politiske modenhed og indsigt, ville han næppe være nået videre end til revisorsuppleant i sognerådet i St. Magleby. Han har en særegen smag for politisk legetøj, og han har jo råd til at have det".

Ingen af parterne holdt sig længere tilbage, og der er ingen tvivl om, at Knud Kristensens tilsynkomst skabte en debat, der ellers ikke ville være opstået. Han var - som Børge Outze noterede i Information - "den berømte rovfisk, der holder sildene kvikke og levende i hyttetfadet".

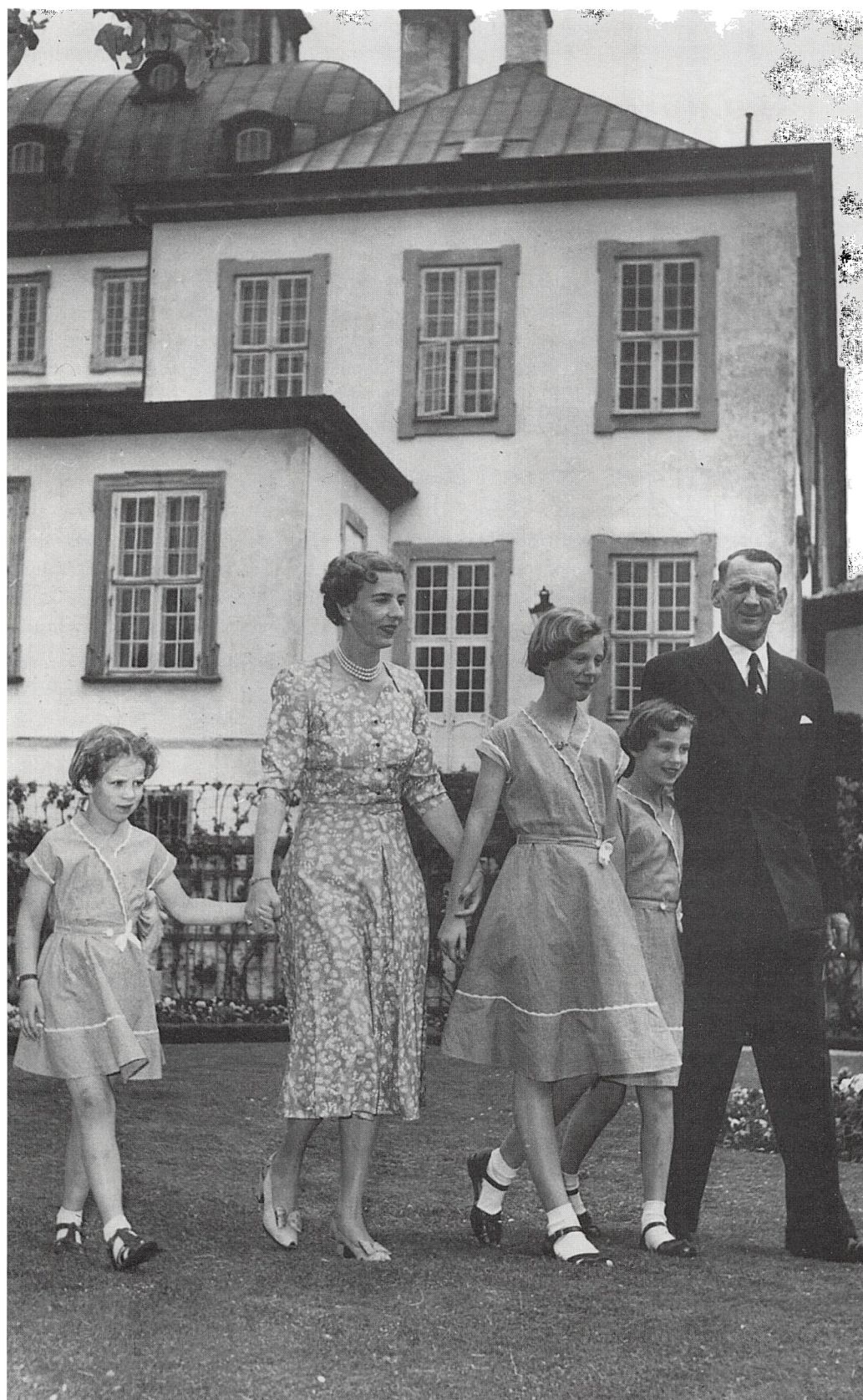
Der lå flere motiver gemt bag Knud Kristensens "nej til hele molevitten". Udviklingen siden 1945 fortalte den gamle liberalist, at den moderate garanti, der lå i førstekammerets opretholdelse, måtte fastholdes. For ham var den sikring,

der lå i indførelsen af folkeafstemningsinstituttet, ikke tilstrækkelig. Frygten for de kræfter, som Socialdemokratiet kunne slippe løs uden et førstekammer, var bestemmende for hans forestillingsverden, og han angreb f.eks. den bestemmelse om "ret til arbejde", som Socialdemokratiet havde fået gennemført under de afsluttende drøftelser.

Bitterheden fra Sydslesvigstriden stak tillige dybt i ham, og det var kun et lille plaster på såret, at Venstre siden havde gjort ham til æresmedlem. Dertil kom på det personlige plan en modvilje mod efterfølgeren Erik Eriksen, tilsat en aldrende politikers forfængelige håb om en sidste gang at stå i offentlighedens søgelys. De mange og velbesøgte møder øgede uden tvivl Knud Kristensens indtryk af, at timeglasset endnu ikke var rindet ud for politikere af hans særlige støbning.

Flere grundlovstilhængere så imidlertid hans tilsynkomst som en ren foræring, bl.a. Bertel Dahlgaard, der senere konstaterede, at den stærke agitation fra Knud Kristensen og kredsen omkring ham "modvirkede ligestillingen og

Kongefamilien
fotograferet i
1953 foran
Fredensborg. Der her-
sker ingen tvivl om, at
sådanne billeder af den
kongelige familieidyl
gjorde sin virkning op
til afstemningen i maj
1953. (KB).

kaldte tusinder af vælgere frem, som ellers trygt var blevet hjemme”.

GRUNDLOVS- AFSTEMNINGEN

Den 28. maj 1953 skinnede solen fra en skyfri himmel hele dagen, hvilket enkelte iagttagere senere tillagde en vis betydning for resultatet. Jastemmerne udgjorde 45,76 % af det samlede antal vælgere, hvorimod kun 12,3 % stemte nej. Valgdeltagelsen havde blot været på 59,1 %, og i den forbindelse havde sofavælgerne talt som nejstemmer. Den nye grundlov blev dermed vedtaget med den snævrere tænkelige margen. Kun 0,76 %, svarende til 19.682 stemmer over spærregrænsen.

En nærmere analyse godtgjorde, at nejsigerne især kom fra i Nordjylland og hovedstaden. Det var en indikation af, at nej-agitationen særlig havde fundet grobund i de traditionelt stærke jyske Venstrekredse. I København stammede modstanden hovedsagelig fra konservative vælgere, ligesom DKPs styrke i hovedstadsområdet heller ikke må undervurderes. Partiet havde netop i København kørt en målrettet kampagne for et nej. Under alle omstændigheder blev den lille sejr skabt på øerne.

Det lykkedes altså at hale et ja i land, men det er svært at pege på en enkelt eller flere sager, der sikrede sejren. Bedømt ud fra samtidige Gallup-undersøgelser og ud fra, hvad der trods alt havde skabt et vist røre i offentligheden, spillede tronfølgespørgsmålet nok en væsentlig, muligvis den afgørende rolle. Det havde politikerne satset på hele tiden, og det blev da af betydning, at man nøjedes med den betingede kvindelige arvefølge. En ubetinget arvefølge havde uden tvivl fået flere borgerlige til at stemme nej. Det blev givetvis

også af betydning, at tronfølge-loven - trods protester fra modstanderne - var koblet sammen med grundloven ved afstemningen. En vælger, der gik fuldt og helt ind for en ændring af tronfølgen, stemte ja til hele grundloven, uanset at der måske var punkter, som han eller hun var skeptisk over for eller direkte imod.

Det kontroversielle spørgsmål om etkammer-systemet må derimod snarere siges at have haft betydning for modstanden mod forslaget. Det var især etkammeret, som nejsigerne harcellerede over, og sådan havde det faktisk været siden forhandlingernes start i 1946. De, der stemte nej, gjorde det overvejende ud fra en idé om, at der fortsat burde være to kamre i Rigsdagen.

STADFÆSTELSEN

Resultatet betød, at kong Frederik IX kunne stadfæste grundloven på et statsrådsmøde den 5. juni 1953. De politiske partier med statsminister Erik Eriksen i spidsen havde grund til at være tilfredse. Lidt malurt blev dog dryppet i Erik Eriksens bæger på den store dag: Lige før statsrådsmødet modtog han et brev fra Knud Kristensen, hvori denne meldte sig ud af Venstre. Dette intermezzo var dog til at bære, når statsministeren kort efter kunne sætte sit navn under den nye grundlov.

KILDER

Forfatningskommissionens arkiv (Rigsarkivet), protokoller fra partiernes rigsdagsgrupper (Rigsarkivet og Folketingets Bibliotek og Arkiv), privatarkiver (Rigsarkivet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) samt dagspressen.

*Bagsiden:
Forfatningspørgsmålet
vakte debat og satire i
årene op til afstemnin-
gen i 1953. I Blæk-
sprutten 1952 havde
Jenseniuss denne kom-
mentar, der gjaldt,
hvad han kaldte kvin-
dernes oprør. Prins
Knud nede i højre hjør-
ne antyder, at det er
tronfølgespørgsmålet,
der var på programmet,
og det er da også kvin-
delige rigsdagspolitike-
re, man ser overskride
barrikaden.*

